

**Житомирський державний
університет імені Івана Франка**

О.С. Колодій

**ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ
У СТУДЕНТІВ АГРАРНИХ ВНЗ**

Навчально-методичний посібник

**Житомир
Вид-во ЖДУ ім. І. Франка
2015**

УДК 378 (374.1)
ББК 74.03

*Рекомендовано Вченою радою
Житомирського державного університету
імені Івана Франка (протокол № 9 від 2 квітня 2015)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Смагін І.І. – доктор педагогічних наук, професор, ректор Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти;

Поплавська С.Д. – кандидат педагогічних наук, доцент Житомирського інституту медсестринства

К 32 О.С. Колодій

Виховання патріотизму у студентів аграрних ВНЗ : Навчально-методичний посібник /за ред. проф. М.В. Левківського – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – 76 с.

Висвітлюються проблеми розвитку патріотизму студентської молоді, презентується спецкурс "Від пізнання культури рідного краю до патріотизму студентів-аграрників". Аналізуються складові патріотизму студентів аграрних ВНЗ та шляхи його формування у позаурочній діяльності.

Адресується науковцям, викладачам вищих навчальних закладів, кураторам академічних груп, студентам, магістрантам.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ В СТУДЕНТІВ АГРАРНИХ ВНЗ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	6
РОЗДІЛ 2. СПЕЦКУРС "ВІД ПІЗНАННЯ КУЛЬТУРИ РІДНОГО КРАЮ ДО ПАТРІОТИЗМУ СТУДЕНТІВ-АГРАРНИКІВ"	31
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ В СТУДЕНТІВ	35
ВИСНОВКИ.....	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	62

ВСТУП

Актуальність формування патріотизму студентської молоді зумовлена необхідністю національного відродження та розбудови української демократичної держави. У зв'язку з цим виховання патріотизму в дітей та молоді постає пріоритетним напрямом в освітній галузі. На цьому наголошується у "Національній програмі патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства".

У "Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти", Державній національній програмі "Освіта" ("Україна XXI століття"), Законах України "Про освіту", "Про загальну середню освіту", "Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності", "Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності" як стратегічні визначаються завдання виховання в особистості любові до Батьківщини, усвідомлення нею свого громадянського обов'язку на основі національних і загальнолюдських духовних цінностей, утвердження якостей громадянина-патріота України як світоглядного чинника розвитку культурного і творчого потенціалу нашого народу.

Патріотизм є духовним надбанням громадянина незалежної країни, найважливішим елементом соціальної свідомості, фундаментом суспільної й державної систем, основою зміцнення єдності держави.

Серйозними проблемами виховання сучасної студентської молоді України є прояви в них ксенофобії, інтолерантності та кризи ціннісних орієнтирів. Пошук шляхів розв'язання цих проблем знаходиться у площині виховання патріотизму в студентів як духовно-моральної якості на основі історично притаманних українському народові християнських моральних цінностей, культури, мистецтва, його етнічних та психологічних особливостей.

Відтак, формування патріотизму в молоді, зокрема й у студентів-аграріїв, має бути цілеспрямованим процесом, у якому фундаментальна роль відводиться освітньо-педагогічним формам та засобам його досягнення.

Патріотизм є могутньою духовною цінністю, яка в усі часи й у всіх народів мала і має конкретно-історичний національний зміст, характер та шляхи і форми реалізації. З появою держав патріотизм інтерпретувався у складову громадянськості.

У реальній дійсності чітко виявляється суперечність між суспільною потребою утвердження патріотизму в дітей і молоді та неповним окресленням найкращих зразків для наслідування сучасних визначних особистостей України; у розриві між необхідністю формування патріотичної свідомості молодого покоління та недостатнім

утвердженням патріотичного альтруїстичного досвіду у виховній системі ВНЗ України. Крім того, існує протиріччя у реалізації завдань з формування патріотизму в студентів між системами аудиторної та позааудиторної діяльності студентів.

У методичних рекомендаціях висвітлюються проблеми розвитку патріотизму студентської молоді, презентується спецкурс "Від пізнання культури рідного краю до патріотизму студентів-аграрників".

Адресується науковцям, викладачам вищих навчальних закладів, студентам, магістрантам.

РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ В СТУДЕНТІВ АГРАРНИХ ВНЗ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Як одна з найбільш значущих цінностей, що властива всім сферам життя суспільства і держави, патріотизм є найважливішим духовним надбанням особистості, що характеризує вищий рівень її розвитку і виявляється в її активно-діяльній самореалізації на благо Вітчизни; є певним фундаментом громадської й державної будівлі, ідеологічною опорою їх життєздатності, однією з основних умов ефективного функціонування системи соціальних і державних інститутів; в історичному плані є джерелом духовних і етичних сил та здоров'я суспільства, його життєстійкості.

Почуття патріотизму є явищем історичним, воно формується в різні історичні епохи і в різних народів й постає невід'ємною складовою суспільної свідомості у період формування націй і створення національних держав.

У період подальшої розбудови демократичної правової суверенної держави й громадянського суспільства формується та затверджується загальнонародний патріотизм, у якому поєднуються любов до Батьківщини і вірність їй, відчуття національної гордості за країну, почуття глибокої відповідальності за її долю, готовність і здатність служити їй, захищати від ворогів, сприяти її успіхам у сферах внутрішнього життя та на міжнародній арені.

Аналіз ідей патріотизму в науковій літературі дозволив окреслити сутність поняття „патріотизм студентів-аграрників”, яке ми розуміємо як одну з найвищих цінностей, надбань особистості, як сукупність її етичних, громадянських, світоглядних якостей, як інтегральне особистісно-професійне утворення, яке виявляється у знанні Конституції, законів України, історії свого народу, його культури, прояві толерантності до інших етносів, культур, у любові до Батьківщини, до рідної землі, почутті господаря та здатності до професійної діяльності в умовах конкурентного ринкового середовища та життєдіяльності.

Виховна діяльність з формування у студентів патріотизму передбачає введення молодих людей у систему вартостей демократичного суспільства, підготовку їх до участі у розв'язанні сьогоденних і перспективних завдань держави щодо управління нею, до виконання функцій трудівника, господаря, громадського діяча, захисника Вітчизни.

Процес патріотичного виховання студентської молоді у вищому навчальному закладі можна означити як організований, планомірний і цілеспрямований процес передачі особистості студента національних цінностей і норм культури, спрямований на формування патріотичних якостей: патріотичної свідомості (знань, поглядів, переконань, оцінок, ідеалів), патріотичних почуттів (любові до Батьківщини, поваги до історії України, традицій народу, відповідальності за долю України), морально-вольових рис характеру (обов'язку, настанов, мотивів, рішень), патріотичної поведінки та діяльності (дій, учинків, навичок, умінь, звичок, звичаїв), певних психологічних якостей.

Здійснення інтегративного підходу до формування патріотизму в студентів-аграріїв відбувається через включення вихованців до різноманітних видів позааудиторної діяльності (пізнавальної, ціннісно-орієнтованої, предметно-трудової, громадсько-корисної, науково-дослідницької, соціально-комунікативної) та систему ефективних форм і методів її організації (клубної діяльності, використання музею і музейної педагогіки, практичної діяльності відповідного спрямування, самоврядування тощо).

Загалом **патріотизм студентів-аграрників** ми розуміємо як одну з найвищих цінностей, надбань особистості, як сукупність її етичних, громадянських, світоглядних якостей, як інтегральне особистісно-професійне утворення, яке виявляється у знанні Конституції, законів України, історії свого народу, його культури, прояві толерантності до інших етносів, культур, у любові до Батьківщини, до рідної землі, почутті господаря та здатності до професійної діяльності в умовах конкурентного ринкового середовища та життєдіяльності.

Формування патріотизму студентів-аграріїв у позааудиторній діяльності – це цілеспрямований складний процес розширення знань про минуле нашого народу, природи свого краю, його культури, власних прав, обов'язків, різнобічних особистісно-професійних умінь. Він передбачає розвиток у студентів стійкої внутрішньої мотивації, рефлексії та включення їх у різнобічну позааудиторну діяльність. Саме така діяльність шляхом інтеріоризації постає внутрішнім психологічним механізмом особистісно-професійного новоутворення для майбутньої професійної діяльності в аграрному конкурентному ринковому середовищі та життєдіяльності.

Зазначимо, що формування патріотизму здійснюється в процесі патріотичного виховання, яке є складовою виховання морального [176], що, у свою чергу, передбачає засвоєння студентською молоддю соціальних моральних норм та настанов. Інший підхід до розуміння патріотичного виховання найбільш повно відображений у працях І. Бежа, який вважає його (поряд з іншими різновидами виховання) складовою громадянського виховання [25, с. 23]. Загалом, патріотичне виховання постає складовою інших видів виховання, оскільки є присутнім як у морально-правовому, ідейно-політичному,

так і у громадянському й національному вихованні дітей та молоді.

Окреслюючи основні параметри сучасної концепції виховання студентської молоді, В.Федорченко зазначає, що організаційні форми виховної роботи таких виховних напрямків, як національне-патріотичне, правове, трудове, екологічне, естетичне, фізичне, тією чи іншою мірою пов'язані з моральним вихованням і є за своєю суттю його похідними [255, с. 167].

Патріотичне виховання, на думку В. Каюкова, має розглядатися як осмислений цілеспрямований процес педагогічного впливу на особистість вихованця з метою формування у нього кращих рис громадянина незалежної української держави, який палко любить свою Вітчизну, піклується про добробут свого народу, його духовне здоров'я, готовий стати на захист рідної землі, здійснити подвиг в ім'я честі й гідності своєї нації [99].

Аналіз сучасних наукових джерел засвідчує, що проблеми патріотичного виховання молоді розглядаються у контексті створення сучасної виховної

системи як важливого напрямку національної системи освіти та виховання. При цьому, як зазначає А. Афанасьєв, процес патріотичного виховання має впливати із важливої ролі патріотизму в функціонуванні держави та особистісно орієнтованого підходу до його організації та здійснення.

Основними ознаками цього процесу мають бути гуманність, національна та професійна спрямованість, культуровідповідність, системність, цілісність, планомірність, двосторонність, неперервність, багатогранність і залежність від специфіки професійної діяльності та необхідності формування особистості громадянина України. Патріотичне виховання розглядається як цілеспрямований процес, що має суб'єкт-суб'єктний, взаємовиховний і взаєморозвивальний характер, спрямований на формування у вихованців патріотичної свідомості й самосвідомості, розвиток і вдосконалення патріотичних навичок, умінь і звичок, заохочення патріотичної поведінки та діяльності. Тут за основу береться гуманний підхід до процесу формування та розвитку особистості вихованця за умов особистісно-орієнтованої моделі педагогічного процесу [12, с. 3-4].

Про інтегральний характер патріотичного виховання свідчать різні підходи щодо його розуміння. Так, на думку В. Каюкова, патріотичне виховання є основою духовного розвитку особистості, суттєвою складовою частиною національного світогляду і поведінки [99, с. 5]. На думку П. Онищука, цей вид виховання постає процесом вироблення в особистості чіткої уяви про закономірності розвитку патріотичних ідей, розуміння ролі історичних знань про свою країну, про свій народ, його традиції та звичаї, вироблення стійких патріотичних переконань та вміння відстояти їх в умовах реальної дійсності [172, с. 18].

А. Афанасьєв вважає, що патріотичне виховання громадян України найтіснішим чином пов'язане з їх національним і громадянським вихованням, глибоко "проникає" в них, виступає як їх специфічна складова та об'єднуючий чинник, що виявляється у тому, що патріотичне, громадянське, національне виховання інтегровані у контексті їх мети: формування національно свідомого громадянина-патріота України, всебічно і гармонійно розвинутої особистості, для якої служіння своїй Батьківщині є внутрішньою потребою; всебічне формування особистості патріота, який палко любить свою Вітчизну і пишається нею, ототожнює з нею свої погляди, інтереси і прагнення. Тому патріотичне виховання має поставати пріоритетним напрямом як національного, так і громадянського виховання, оскільки воно органічно поєднує в собі "ціннісні зрізи" основних видів виховання (національного, громадянського, морального, родинно-сімейного, розумового, естетичного, соціально-правового, екологічного та ін.). Тим самим, засобами патріотичного виховання виступає весь "спектр" кращих національно-історичних, культурних та інших традицій українського народу [15, с. 53-56].

За Н. Ємузовою, патріотичне виховання має реалізовуватися у ракурсі таких його аспектів: "виховання" – як трансляція цінностей, цінного; "виховання" – як формування відношень; "виховання" – як створення умов для самореалізації особистості, яку не можна вважати об'єктом виховних впливів, її необхідно розглядати як суб'єкт, який сам проходить етапи саморозвитку, самопізнання, самовизначення, самореалізації, тобто самоутворення, а

вихователь, у широкому смислі цього слова, повинен допомогти йому в цьому [83, с. 16-17].

Патріотичне виховання реалізується не тільки на рівні освітніх установ, але й на рівні всієї держави. Так І. Підласий вважає, що виховання має займати центральне місце у суспільстві, бути державним, а в державі – головним пріоритетом. Віддавати його на відкуп громадським, партійним, якимось іншим утворенням – означає ризикувати державністю, незалежністю, заможністю націй [187, с. 7].

Аналіз наукових джерел з проблеми дослідження дозволяє дійти висновку, що виховання патріотизму постає важливим завданням формування сучасного фахівця, й зокрема аграрного сектору. Цей висновок підтверджується положенням Закону України „Про освіту”, де йдеться про те, що „метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення його освітнього рівня, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями” [88, с. 3-4].

Загалом у державних документах особистість представлена у цілому в трьох аспектах, які мають розглядатися у системній цілісності: 1) особистість як суб’єкт цінностей; 2) громадянин як патріотичний суб’єкт; 3) фахівець як суб’єкт діяльності [59, с. 64-65].

Аналіз наукових джерел свідчить, що інтенсифікація процесу професійного навчання не могла не позначитися на якісній стороні підготовки фахівця-аграрника. Як правило, роботодавцями професіонал розглядається у відриві від своїх особистісних, людських якостей. Особливо зазначена тенденція стосується фахівців-аграрників, оскільки вони є представниками професій типу „людина – природа”, „людина – техніка”, „людина – знакова система” і „людина – людина”, де часом неможливо відокремити професійні якості від особистісних [282, с. 14-24].

Важливо, що у дослідженнях В. Горшкова, К. Богатирьова, Л. Курбацької, М. Коротеєва, А. Уланчук, І. Рудченко, М. Саєнко, Л. Михайлової, В. Ярової, Г. Квасникової, В. Шусть [282] та ін. зазначається залежність ефективності сільськогосподарського виробництва від якості професійної діяльності фахівців, проте не визначається ступінь впливу сформованих особистісних якостей фахівців агропромислового комплексу на результати їхньої праці. Разом з тим, як пише Р. Косодій, здатність до праці є сукупністю природних фізичних, інтелектуальних, моральних якостей, дарувань і нахилів, якими володіє кожен здоровий організм, людська особистість [118].

Природно, що не всі необхідні якості, як зазначає В. Шусть, даються фахівцеві від народження, оскільки вони розвиваються й удосконалюються головним чином у свідомий період життя: у процесі професійного виховання, навчання та освіти, тобто спеціальної підготовки в аграрному навчальному закладі й наступній практичній виробничій діяльності у сфері сільського господарства [282]. Відтак, професійні якості особистості є збереженим результатом попереднього її буття у вигляді набутих здібностей до праці. К. Богатирьов вважає критерієм якості навчання фахівців у вищому

навчальному аграрному закладі відповідність їхньої підготовки вимогам, що впливають із сучасного етапу розвитку ринкової економіки і виробничих відносин [29]. При цьому аграрний ринок, як зазначають С. Живора [86], Л. Михайлова [154], С. Іванюта [92], найвище цінує в людині її сумлінну працю як головний прояв життєдіяльності й основну сферу самоствердження, розвитку позитивної Я-концепції, що прямо пов'язано із формуванням у майбутніх аграрників громадянських якостей та цінностей, серед яких патріотичні переконання постають стрижневими.

Н. Калугін зазначає, що успішність діяльності фахівця визначається не тільки рівнем професійних знань, умінь і навичок, але і ступенем сформованості професійно особистісних якостей фахівця, які „покликані забезпечити її успішний трудовий старт і високі виробничі показники” [97, с. 21-23]. С. Батишев високо цінує “професійно значущі для особистості й суспільства якості, що дозволяють людині найбільш повно реалізувати себе в конкретних видах трудової діяльності” [17, с. 33]. В. Шадриков підносить роль здібностей людини, виокремлюючи „індивідуальні якості суб'єкта діяльності, що впливають на ефективність діяльності й успішність її освоєння” [275, с. 66].

Серед особистісних якостей, які характеризують майбутнього фахівця-професіонала, важливими є: професійна мобільність, самостійність у професійній діяльності, почуття колективізму, відповідальність, заповзятливість, готовність до опанування нових професій і самоосвіти, працьовитість, здатність до прийняття відповідальних рішень і їхньої реалізації, вибору сфери діяльності й саморегуляції поведінки [17]. Таким чином, до професійно значущих якостей студента-аграрника як майбутнього фахівця можна віднести якості, які потрібні в діяльності фахівців даної професії, дають їм можливість найбільш повно реалізувати себе і розвиток яких забезпечує надалі високу якість їх професійної діяльності.

Разом з тим, аналіз освітньо-кваліфікаційних характеристик у системі професійної підготовки у ВНЗ аграрного профілю України дозволяє виділити низку професійних умінь, які слід сформувавши у майбутнього фахівця-аграрія у процесі їх навчання у вищому навчальному закладі: здатність узгоджувати свою діяльність із досягненнями науки і культури, загальнолюдськими цінностями та етичними нормами, уміння всебічно оцінювати соціально значущі проблеми і процеси, факти і явища суспільного життя трудового колективу, уміння аналізувати й оцінювати економічну, екологічну та культурну ситуацію, володіти вміннями здорового способу життя, володіти рідною мовою тощо. Як бачимо, діяльність майбутнього фахівця-аграрія потребує низки умінь, сформованих якостей, цінностей, які забезпечують успішну, продуктивну працю на благо батьківщини і народу, а це є проявом високого рівня сформованості патріотизму.

Суттєво, що підготовка майбутніх фахівців-аграрників здійснюється за 62 спеціальностями (2008 р.). Нині загальний контингент студентів-аграрників складає понад 85 000 осіб. Істотним є те, що частка сільської молоді в загальній чисельності студентів-аграрників становить 70,48 % (59 935 осіб) [167, с. 138; 280, с. 31]. Тому врахування географічного чинника, чи чинника природного середовища, є вагомим у формуванні особистості майбутнього фахівця аграрного сектору, оскільки відмінності в соціально-економічних, соціально-

психологічних, культурних і природних умовах життя міста і села є реальними передумовами появи специфічних рис у поведінці їх жителів, сільської ментальності – індивідуальних та групових проявів людського буття – матеріальних, духовних, соціальних, культурних, часових тощо [180, с. 50].

Наведемо деякі відмінності сільського способу життя від урбанізованого і нині, у змінних соціально-економічних умовах, на які варто здійснювати опертя у вихованні в студента-аграрія патріотизму [280, с. 31-41]: відкритість спілкування – відсутність значних соціально-культурних відмінностей між сільськими жителями створює умови для тісного спілкування дітей, молоді з дорослими (це сприяє формуванню патріотизму в студентів завдяки їх установці на тісне спілкування з дорослими і, відповідно, орієнтації на позитивні взірці для наслідування та на цінності референтної групи); стабільний, переважно, склад жителів, тісні родинні й сусідські зв'язки: кожний акт поведінки будь-кого може бути об'єктом оцінки селянами – тим самим реалізується соціальний контроль за поведінкою людини (це створює позитивні умови для включення родинного чинника у процес формування в студентів патріотичних якостей); поміркованість, неквапність, природовідповідність життя селян; виховання сільських дітей, молоді у тісному зв'язку з природою, що чинить морально-позитивні впливи на формування особистості (це допомагає зорієнтувати сільську молодь на природно-географічні аспекти їх існування та формує у них почуття „малої Батьківщини” – місця, де вони народилися та зростали); сільським жителям притаманні колективістські якості, які позитивно відрізняють їх від міського населення: бажання прийти на допомогу, товариськість, згуртованість. Відтак колективістський лад життя у сільській місцевості потребує прояву майбутніми фахівцями аграрного сектору громадянських та відповідних патріотичних якостей у процесі життєдіяльності й професійній діяльності.

У Концепції виховання дітей та молоді в національній системі освіти зазначено, що вищі навчальні заклади мають здійснювати підготовку свідомої національної інтелігенції, сприяти оновленню і збагаченню інтелектуального генофонду нації, вихованню її духовної еліти, примножувати культурний потенціал, який забезпечить високу ефективність діяльності майбутніх спеціалістів [111].

Реалізація цього завдання відбувається через виховання у майбутніх спеціалістів різних граней культури, створення для них необхідних для вільного розвитку умов шляхом залучення їх до різноманітних видів творчої діяльності, формування „Я” – концепції людини-творця на основі самоосвіти, саморозвитку, самовиховання, самовдосконалення, моральної самозавершеності й т. ін.

Формування патріотизму студентів вищих аграрних навчальних закладів у період навчання відбувається в умовах соціокультурного простору університету шляхом засвоєння студентською молоддю в ході виховання і навчання загальнокультурного і соціального досвіду й накопичення патріотичних цінностей.

Виховна діяльність з формування у студентів патріотизму передбачає введення молодих людей у систему вартостей демократичного суспільства, підготовку їх до участі у розв'язанні сьогоденних і перспективних завдань

держави щодо управління нею, до виконання функцій трудівника, господаря, громадського діяча, захисника Вітчизни.

Як відомо, виховання у навчальному закладі здійснюється через зміст навчання, а також поза ним – у позааудиторній діяльності, яка у вузі складається в основному з трьох компонентів: позааудиторної діяльності студентів, виховної роботи викладачів зі студентами, системи управління позааудиторною діяльністю. Вона є істотним елементом життя студентів і професійної діяльності викладачів і керівників навчального закладу, а також частиною виконуваних функцій освітньої установи [199, с. 202].

Процес патріотичного виховання студентської молоді у вищому навчальному закладі, прямуючи за Ю.С. Красильником, можна означити як організований, планомірний і цілеспрямований процес передачі особистості студента національних цінностей і норм культури, спрямований на формування патріотичних якостей: патріотичної свідомості (знань, поглядів, переконань, оцінок, ідеалів), патріотичних почуттів (любові до Батьківщини, поваги до історії України, традицій народу, відповідальності за долю України), морально-вольових рис характеру (обов'язку, настанов, мотивів, рішень), патріотичної поведінки та діяльності (дій, учинків, навичок, умінь, звичок, звичаїв), певних психологічних якостей [125, с. 264].

Найважливішими аспектами виховання патріотизму в студентській молоді в умовах вищого навчального закладу дослідник називає освітньо-нормативний, ціннісний, інформаційний та діяльнісний, де освітньо-нормативний аспект становить система цілей, планів, проектів, програм, стандартів, технологій, що характеризують патріотичний пласт народно-педагогічного досвіду українського народу, соціально-економічного розвитку суспільства, його національні інтереси; ціннісний аспект – це система національних, загальнолюдських, родинних, особистісних вартостей (ідеї, ідеали, ставлення, оцінки, переконання, вірування, ціннісні орієнтації, традиції тощо), які формують патріотичну свідомість, активну громадянську позицію суб'єктів виховної взаємодії; інформаційний аспект – система означення предмета пізнання в проявах його сутнісних ознак на підґрунті педагогічних ситуацій, які сприяють виявленню та вирішенню значущих суперечностей патріотичного виховання; основою діяльнісного є взаємодетермінація пізнання та практики [125, с. 265].

Керуючись висновками В. Сухомлинського стосовно вихідних положень організації процесу виховання [237, с. 6-11], виокремимо принципи, які є основою формування в студентів-аграріїв патріотизму: єдність ідейної й організаційної основ студентського колективу; самодіяльність, творчість, ініціатива як особливі грані виявлення активності вихованця; гармонія високих, благородних потреб і бажань; створення, дбайливе збереження традицій, передавання їх наступному поколінню; активна роль викладача, організатора позааудиторної роботи; ідейне, інтелектуальне, естетичне багатство взаємовідносин у колективі та з іншими колективами людського суспільства; емоційне багатство колективного життя; сувора дисципліна і відповідальність особистості за свою працю, поведінку.

Реалізація завдання виховання студентів-аграриків в позааудиторній діяльності, підвищення рівня їх особистісного розвитку, формування

громадянської позиції, патріотичної основи їх поведінки потребує дотримання низки умов, зокрема:

- поєднання наявного позитивного досвіду у виховному середовищі вузу з пошуком нових форм і напрямів діяльності, адекватних сучасним ціннісним орієнтаціям студентської молоді;

- використання активних форм і методів виховання, в основі яких – особистісно орієнтована модель науково-теоретичної й практичної підготовки студента;

- утвердження відносин співробітництва між студентами і викладачами в управлінні установами професійної освіти;

- розвиток студентського самоврядування, інститутів колективної студентської самоорганізації, клубної діяльності як особливої сфери життєдіяльності студентської молоді.

У процесі організації позааудиторної виховної діяльності зростанню рівня соціального самовизначення студентів і підвищенню рівня їх вихованості сприяє наступний її зміст: поглиблення методів теоретичного та практичного аналізу виховної ситуації; дослідження прийомів постановки нових завдань, аналіз наявної ситуації як проблеми; розширення обсягу та оновлення змісту інформації, оволодіння вищим рівнем професійного світогляду; оволодіння прийомами та засобами втілення різних соціальних ролей, вияв гнучкості в прийнятті відповідної ролі, різноманіття форм і видів виховної діяльності тощо.

Розкриваючи принцип громадянськості та патріотизму й шляхи його втілення в практику виховання, Г. Васянович пропонує „більш потужно залучати студентську молодь до святкування загальнодержавних свят, проведення тематичних вечорів, екскурсій-подорожей по історичних місцях, організовувати виставки художньої творчості, влаштовувати календарно-обрядові та тематичні свята тощо” [46, с. 10].

Визначаючи зміст занять етичного характеру, як стверджує В. Федорченко, викладачі мають обов'язково враховувати зазначену ситуацію, посилюючи увагу до таких етичних цінностей, як совість, співчуття, порядність, самоповага, лояльність, толерантність, благородство тощо, оскільки ці категорії несуть на собі велике сенсоутворювальне навантаження і в контексті завдань національно-патріотичного виховання. Справжній патріот України – це носій патріотичної свідомості, неодмінною рисою якої є відчуття гордості за власну країну, готовність працювати на благо Вітчизни, примножувати її славу, захищати у разі потреби, а також розвивати культуру міжлюдських стосунків.

Серед форм морального виховання у системі позааудиторної роботи дослідник називає: проведення „днів відкритих дверей”; урочиста посвята в студенти першокурсників; святкування знаменних дат вузу, його факультетів, кафедр; залучення студентів до профорієнтаційної роботи з майбутніми абітурієнтами; „кураторські години”; проведення бесід, лекцій на цю тему; організація вечорів, концертів; діяльність органів студентського самоврядування; залучення студентів до участі в акціях гуманістичного, в тому числі благодійницького, спрямування [255, с. 167; 242].

Різноманітність видів позааудиторної діяльності дозволяє розширити палітру зв'язків особистості з оточуючою дійсністю. Окреслимо види

діяльності, які дозволяють здійснювати інтегративний підхід до формування патріотизму в студентів-аграріїв.

Так *пізнавальна* діяльність покликана забезпечити глибоке вивчення студентською молоддю рідної мови, історії рідного краю, пам'яток культури та природи, коріння свого роду як складової народу, традицій, звичаїв, обрядів, вірувань, знарядь виробництва, регіонального національного одягу тощо.

Цілі й завдання виховання, як відомо, реалізуються і через *предметно-трудову* діяльність вихованців. Однак сама по собі праця не гарантує їх досягнення і розв'язання. Формуючи патріотизм у студентів, варто так організувати їх трудову діяльність, щоб вона була джерелом їхнього розвитку, виховувала відповідальність за доручену справу. Організуючи предметно-трудову діяльність, слід стимулювати студентську молодь на пошук старовинних книг, запис легенд, підготовку й видання книг пам'яті тощо.

Громадсько-корисна діяльність впливає на духовний світ вихованців, змушує їх узгоджувати власні інтереси з інтересами колективу, розвиває почуття товарищескості, взаємопідтримки. Завдяки їй створюються реальні передумови для успішного виховання навичок взаємодії, співпраці. Сюди належить і благодійна, й екологічна, й будь-яка діяльність, спрямована на користь іншим людям.

У процесі *ціннісно-орієнтованої* діяльності здійснюється оцінка значущості об'єктів дійсності для життя, при цьому актуалізуються не лише знання, а й емоції, почуття, які відіграють значну роль у закріпленні переконань, гуманістичної спрямованості особистості.

Науково-дослідницька діяльність (яка є, перш за все, самостійним навчально-науковим дослідженням, що здійснюється поза навчальним процесом під керівництвом викладача) реалізує й виховну функцію, оскільки має спрямовуватися на формування зрілої, соціально активної, духовної, високоморальної особистості, гідної свого героїчного минулого, шанобливої пам'яті своїх батьків і прадідів. Необхідність цього завдання визначено і в Державній національній програмі "Освіта (Україна XXI століття)", яка є глобальним документом, що визначає стратегію й основні напрями розвитку освіти в XXI столітті.

Науково-дослідницька діяльність студентів у позааудиторній роботі пов'язана з науковим пошуком, проведенням досліджень, експериментів з метою розширення наявних і отримання нових знань про історію рідного краю, видатних людей, уславлені місця, створення й наукового обґрунтування різноманітних проектів тощо. Патріотичне виховання студентів передбачає добір відповідних форм дослідної роботи, серед яких можна виокремити такі: відвідування краєзнавчих музеїв міста; творча робота з історичними документами музеїв, архівів, фондів, які є безпосередніми пам'ятками минулого і в силу цього мають особливий вплив на дослідників, допомагають відтворити яскраві та переконливі характеристики минулого; співпраця з радою ветеранів міста, яка допомагає організовувати виступи ветеранів, зустрічі й бесіди з ними; активна участь студентів у виставках, диспутах, олімпіадах, конкурсах, колоквиумах та інших заходах (наприклад, історичний "Брейн-ринг"), випуск стінгазет, присвячених історичним подіям, тощо.

Щодо організації *соціально-комунікативної* діяльності, то тут чільне місце

посідає участь у традиційних святах рідної мови, створення клубів, творчих об'єднань, проведення народних свят, фестивалів, заходів, що сприяють культу Матері й Батька, Бабусі й Дідуся, культу роду і народу. Важливим при цьому вбачається створення необхідних соціально-психологічних умов для самореалізації кожним студентом своїх духовних можливостей.

Підкреслимо, що ефективність виховання патріотизму в студентів-аграріїв у позааудиторній діяльності значною мірою зумовлюється спрямованістю власне виховного процесу та формами й методами його організації. Серед форм та методів виховання патріотизму в студентів-аграріїв істотну роль відводимо активним методам, які базуються на демократичному стилі взаємодії й спрямовані на самостійний пошук істини, сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості (соціально-психологічні тренінги, метод аналізу соціальних ситуацій морально-етичного характеру тощо). Однак не менш вагому роль слід відвести й традиційним виховним методам (як-от: бесідам, лекціям, диспутам, різним формам роботи з літературою та ін.), завданням яких є формування усвідомлення особистістю когнітивних, нормативних і поведінкових норм, вироблення вміння міркувати, аналізувати, ставити питання й знаходити на них відповіді, критично аналізувати проблему з різних сторін, брати участь у суспільному житті, захищати власні інтереси й поважати права та інтереси інших тощо.

Опишемо окремі форми роботи, які успішно застосовуються в практиці патріотичного виховання. Так самобутньою й ефективною у контексті реалій сьогодення формою організації виховної роботи зі студентами в позааудиторний час є клубна діяльність. Саме вона, як зазначає В. Тюска, є складовою різнобічної діяльності й слугує її збагаченню і демократизації, формуванню й утвердженню певної системи морально-духовних цінностей та розвитку творчих здібностей молоді. Клубна діяльність реалізується на засадах вільного вибору, а сам клуб тлумачиться як соціальна структура, складовими якої є громадянські об'єднання, які організовують культурне дозвілля, сприяють розширенню кругозору, розвитку творчих здібностей тощо [246, с. 116].

Організація навчальної та виховної роботи в клубах реалізується за таких концептуальних підходів: гуманістичного (пріоритет загальнолюдських і моральних цінностей, значущість кожної людини, окремої індивідуальної точки зору), особистісного (вироблення кожним вихованцем власної позиції, свого ставлення до різних наукових та соціальних явищ), інтегративного (розгляд будь-яких проявів творчої діяльності у їх взаємозв'язку із життєвим та навчальним досвідом вихованців клубу), діалогічного (пошук шляхів взаєморозуміння та творчої взаємодії з теоретичними концепціями та їх носіями) [62, с. 158].

Проблему громадянського виховання молоді людини в умовах клубів, на думку В. Тюски, можна вирішити через організацію вихованців на основі інтересу, здібностей, схильностей, які спонукають до творчої діяльності, а, в результаті, до творчої особистості, яка сама прагне до різних видів діяльності (загальноосвітній аспект) стосовно навколишнього світу (природи), суспільства і самої себе та різних видів розвитку в цьому ж контексті (виховний аспект) з орієнтацією на ідеали безперервності й взаємозв'язку, гармонії

прогресу, збереження (самозбереження) та єдності, тобто особистості, яка розвивається на основі ідеалів погодженості й гармонії, досконалості й прогресу, толерантності і єдності, яка бажає реалізувати свою життєву місію, користуючись своїми знаннями і відповідною підготовкою. Саме творча особистість спроможна зрозуміти і реалізувати громадянські обов'язки. Наприклад, відчувати себе юридично, соціально, морально й політично дієздатною людиною зможе при умові, коли вона відчує себе, насамперед, як істоту природну стосовно зовнішнього світу (природи), інших людей (спільнот) та самої себе. Це забезпечує система відповідних знань та мотивів, які породжують бажання, натхнення, позитивне ставлення до цих знань. Рівень її громадянської досконалості забезпечує синтез наукових знань про Всесвіт, що дає можливість виділити із загального часткове. Наприклад, із світової історії людства вичленити національну спільноту, до якої належить людина, виробити певне ставлення до спільноти, представником якої є сама, та інших народів. У результаті – прагнення до самовдосконалення, що ґрунтується на логічному підпорядкуванні власних думок, поглядів, переконань, дій, учинків законам розвитку і погодженості, за якими існує Всесвіт [246, с. 116].

Важливим засобом виховання патріотизму є використання музею і музейної педагогіки, через які вихованці мають можливість пізнавати історію, культуру свого народу. На думку дослідників Р. Абрамової, І. Котової, О. Дяченко, музейна педагогіка є засобом формування патріотичних почуттів і розвитку духовності. Музей долучає вихованця до світу загальнолюдських цінностей, історії, формує художній смак [2, с. 42; 82].

Виховання громадянина неможливе без високого рівня громадянської свідомості, самостійності суджень, без уміння приймати відповідальні рішення. Основа цих якостей закладається в процесі практичної діяльності відповідного спрямування. Значний потенціал у цьому плані має участь у самоврядуванні, яке в широкому розумінні стосується всього способу життя і поведінки вихованців.

Позааудиторна виховна робота у вищому навчальному закладі проводиться на основі студентського самоврядування, активності й самостійності студентів за умови керівної ролі студентського активу і педагогічної допомоги викладачів [58, с. 47].

Самоврядування є дійовим засобом згуртування та забезпечення працездатності студентського колективу, формування активної життєвої позиції кожного його члена, запобігання та подолання формалізму і шаблонності в організації діяльності колективу. Його ефективне використання в повсякденному навчально-виховному процесі потребує кваліфікованої педагогічної допомоги, спрямованої на всебічне стимулювання вихованців, розвиток їхньої самодіяльності й самостійності.

Самоврядування, як зазначає Л. Алієва, – це вид діяльності, в процесі організації якої розвивається певний комплекс якостей особистості людини, громадянина, професіонала й відбувається інтеграція в самодіяльність – основу індивідуальності. Це засіб розвитку суб'єкт-суб'єктної позиції студента, сутність якої – самореалізація особистості в освоєнні нових соціальних професійних ролей – керівника, організатора, ініціатора, лідера, відносин особистої відповідальності, самостійності; форма самоорганізації людини-

особистості, її соціальної самореалізації. Це засіб формування у студентів позиції професіонала-громадянина [5].

Мета студентського самоврядування як виховного засобу полягає в наступному: самопідготовка студента до майбутньої професійної діяльності, яка неможлива без активної життєвої позиції, навичок в управлінні державними і громадськими справами, здатності приймати рішення і нести за них відповідальність; пошук і організація ефективних форм самостійної діяльності, ведення переговорів, управління людьми.

Творча участь студента в самоврядуванні є основою його саморозвитку: визначаються ціннісні орієнтації, життєві цілі, моральні ідеали, адекватна і дієва самооцінка, яка забезпечує стійке ставлення до дійсності, до соціальних і моральних цінностей. Важливим чинником розвитку студента в процесі його участі в самоврядуванні є розширення зовнішніх і внутрішніх зв'язків – встановлення ділових, творчих і професійних зв'язків зі „спорідненими” об'єднаннями у вищому навчальному закладі й поза ним, участі об'єднань у різних конкурсних програмах районного та обласного рівнів тощо [164].

Узагальнюючи викладене щодо змісту, форм та методів виховання патріотизму студентів вищих аграрних навчальних закладів у позааудиторній діяльності, зазначимо, що результативність виховання патріотизму в студентської молоді істотно визначається тим, наскільки обрані форми і методи виховної діяльності стимулюють у них розвиток самоорганізації, самоврядування; створюються умови для реалізації їх критично-творчого мислення, здатності до самоактивності, творчості, самостійності, усвідомлення власних світоглядних орієнтацій, які є основою життєвого вибору і майбутньої професійної та життєдіяльності на благо народу, країни, власного добробуту.

Як засвідчує аналіз відповідних наукових джерел, патріотизм як любов до Батьківщини і вірність та відданість їй постає одним із аспектів духовності людської особистості. Патріотизм як багатофункціональне поняття виражає, з одного боку, об'єктивне ставлення людини до світу, свого космопланетарного оточення, а з іншого – суб'єктивний стан особистості, який знаходить вираження у почуттях, думках, переконаннях, ціннісних орієнтаціях, волі, рефлексії, діяльності.

На думку К. Чорної, сутність патріотизму – в особистій причетності й відповідальності за збереження і примноження природних багатств рідного краю; прояві нетерпимості й безкомпромісності боротьби проти губителів природи; усвідомленні особливостей і основних екологічних проблем навколишнього середовища [270, с. 76].

Відтак, з патріотизмом органічно поєднується національна самосвідомість громадян, яка ґрунтується на національній ідентифікації: вбирає в себе віру в духовні сили своєї нації, її майбутнє; волю до праці на користь народу; вміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку; систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, осмисленням відповідальності перед своєю нацією.

Як зазначає О. Стьопіна, існують шість типів патріотичної самоідентифікації особистості, які можуть також слугувати критеріями її патріотичної вихованості:

1) особистісно-родинний – характеризується здатністю особистості любити ближніх, тобто відчувати любов не тільки до себе самого (формується в дошкільному віці в рамках родинного виховання);

2) етнічний – виявляється у "свідомому патріотизмі" – прагненні своїми вчинками сприяти благоустрою та процвітанню місця проживання (формується в середньому шкільному віці);

3) державний – передбачає прагнення відстоювати державні інтереси на всіх рівнях буття (формується в період навчання у випускних класах школи і вищих навчальних закладах);

4) суперетнічний – відбиває сформованість патріотичного почуття як духовно-моральної якості особистості: передбачає сформовану здатність особистості ідентифікувати себе як суб'єкта східнослов'янської цивілізації (формується у процесі виховання у ВНЗ та шляхом самовиховання);

5) надособистісний – передбачає здатність особистості ставитися з християнською толерантністю до представників інших народів, культур, релігійних конфесій (виявляється у міжнаціональних відносинах). Притаманний зрілій, високодуховній особистості, яка формується у процесі самовиховання через позитивну етнічну і суперетнічну самоідентифікацію;

6) маргінальний тип – особистість не ідентифікує себе з жодною культурою (виявляється у відсутності патріотичної, національної та етнічної ідентифікації) [230].

Національна самосвідомість пов'язана з національними почуттями. Національні почуття – комплекс емоцій, де фіксується ставлення людей як до власної нації, так і до інших народів. Національні почуття можуть бути як позитивними (любов і відданість до своєї нації), так і негативними (національний егоїзм).

Аналіз наукових джерел дозволяє дійти висновку, що вплив на розвиток патріотизму, патріотичних переконань особистості має система поглядів на світ, що панує в даному суспільстві та визначає певною мірою систему ціннісних орієнтацій особистості. Формування ж світогляду, у свою чергу, зумовлюється панівною ідеологією суспільства і ступенем усвідомлення людиною на рівні рефлексії провідних думок та ідей, що відбиваються у системі філософського знання (пізнаваність світу, розвиток і взаємна зумовленість явищ світу, можливість і закономірна необхідність перетворення навколишнього світу людиною; боротьба за свободу і незалежність Батьківщини; соціальна зумовленість поглядів на добро і зло, справедливість і несправедливість та ін).

Український дослідник-етнограф С. Рудницький відзначав, що "нація (самостійний народ) – це один із різновидів породи „людина” (*Homo Sapiens*)", а національні почуття (патріотизм), тобто любов і прив'язаність до свого народу і Батьківщини, прагнуть "до вдержання цього різновиду людської породи, що зветься народом, до здобуття її *optimum* існування" [207, с. 278].

Такої ж думки дотримувався і В. Винниченко, який у своєму *"Заповіті борцям за визволення"* визначав найпершу потребу будь-якого національного утворення як етносу: "потреба та сама, що у всякої індивідуальності, істоти на землі: зберегти своє життя, забезпечити його розвиток, передати спадщину в наступні покоління" [53, с. 8].

Суттєво, що виражені на генетичному рівні та реалізовані через систему виховання усвідомлені й закріплені в національному "інстинкті" самовиживання, на рівні соціетальної психіки народу (його ментальності) патріотичні почуття й переконання допомагають особистості й національному загалові в цілому мобілізувати свої внутрішні фізичні й духовні сили у боротьбі за своє природне і суспільне існування, оскільки володарі приходять і відходять, змінюється почуття Батьківщини, яке властиве народові на всіх етапах його розвитку.

Найкращим же засобом збереження життєдіяльності й розвитку народу є держава, яка створює комплекс притаманних даній нації державних інститутів економіки, політики, культури, які пов'язують народ у комплексну цілісність і забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому.

Оскільки кожен етнос розвивається у вигляді соціуму, культура цінностей кожної нації наскрізь проникнута відповідними соціальними впливами. Цінності завжди є значущими для людини, оскільки мають соціальний характер. Вони формуються на засадах суспільної практики, індивідуальної діяльності людини та в рамках суспільних відносин [160, с. 187].

За своїм соціально-психологічним механізмом патріотизм є глибоко інтимним, особистісним утворенням, у якому органічно поєднуються почуття і свідомість, причетність людини до життя, долі своєї батьківщини. Виражаючи осмислення людиною своєї конкретної вітчизни, певного соціального середовища, нації, патріотизм актуалізує в громадянинові свідомість і відчуття свого злиття з ними й одночасно відокремлює особистість від представників інших країн. Поняття патріотизму виражає найвищу і найсильнішу духовну силу, що зумовлює активну життєву позицію людини [155, с. 127].

Як засвідчив аналіз наукових джерел, український народ характеризується особливими патріотичними почуттями. Загалом, як зазначає О. Стьопіна, більшість дослідників українського національного характеру дійшла висновку, що важливими рисами української моделі соціалізації, основною характеристикою українського виховного ідеалу, заснованого на православній вірі та любові до своєї країни, є "кордоцентризм", релігійність, невойовничість, здатність до гармонійного поєднання індивідуалізму з життям у великій громаді [230].

Типовими рисами українського національного характеру вважають "демократичність, волелюбство, емоційність, що виявляється у музичності, наближеності українців до природи, культі жінки і родини, релігійності, толерантності до інших народів, працелюбстві, гостинності тощо" [116, с. 142-143]. Зазначені якості українського народу роблять його відкритим до патріотичних почуттів, що виявляється у історичному ракурсі розвитку українського соціуму.

Таким чином, формування патріотизму в молодого покоління передбачає врахування рис українського народу.

Зазначені аспекти формування патріотизму в молодих українців виражають завдання з формування патріотизму, що знаходять вираження на рівні державних документів. У "Національній програмі патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства" (1999 р.)

проголошується, що основними завданнями Програми є: утвердження в масовій свідомості громадян історично притаманних українському народові високих моральних цінностей, спрямованих на засвоєння кращих зразків вітчизняної та світової духовної спадщини; забезпечення духовно-морального розвитку населення, виховання патріотизму, високої політичної культури та трудової моралі, використання зусиль громадян у суспільно корисних справах, сприяння утвердженню соціального оптимізму в світогляді населення; запобігання негативному впливу на свідомість громадян інформації, яка містить елементи жорстокості, бездуховності, насильства, порнографії, пропагує тютюнопаління, наркоманію, пияцтво, антисоціальну поведінку; впровадження в суспільну свідомість переваг здорового способу життя, формування національного культу соціально активної, фізично здорової та духовно багатой особистості.

Патріотизм постає як глибоке громадянське почуття, змістом якого є любов до свого народу, Батьківщини, усвідомлення своєї причетності до історії, традицій, культури свого народу, вболівання за його майбутнє. Важливою рисою патріотизму є турбота про благо народу. В Україні на сучасному етапі він передбачає: сприяння становленню й утвердженню Української держави як правової, демократичної країни.

Патріотизм також передбачає формування культури міжетнічних відносин, в основі яких лежить реалізація взаємозалежних інтересів етносів, народностей у процесі економічного, політичного, соціального й духовного життя на принципах свободи, рівноправності, взаємодопомоги, миру, толерантності [56].

Як засвідчує аналіз наукових джерел, формування патріотизму реалізується у контексті формування планетарної свідомості, яка передбачає усвідомлення єдності й унікальності життя на Землі, почуття поваги до всіх народів, їхніх прав, інтересів і цінностей. Вона ґрунтується на розумінні світу як єдності й різноманітності, системи держав, які повинні мирно співіснувати, співпрацювати в умовах свободи, на засадах моральних ідеалів, гуманізації міжнародних відносин, визнанні пріоритетом права людини, націй і народів.

Патріотичне виховання реалізується й у руслі формування у молодих людей правосвідомості, яка ґрунтується на усвідомленні прав, свобод, обов'язків, ставленні до закону, інститутів державної влади. Її основою є усвідомлення, що головне завдання цивілізованої держави – захист соціальних інтересів, прав і свобод громадян. Держава має гарантувати кожному можливість працювати і творити за своєю власною ініціативою. Права людини абсолютні, інтереси держави й суспільства відносні. Правова держава дотримується верховенства закону, якому підкоряються всі державні органи, громадські організації, окремі особи. Щоб захистити свої права, громадянин зобов'язаний їх знати, не порушувати чинних законів, виконувати свої обов'язки.

Розвиток політичної культури також є необхідним компонентом у процесі формування патріотизму. Політична культура означає політичну компетентність, знання про типи держав, політичні організації, принципи й процедури суспільної взаємодії, виборчу систему; вона виявляється у

лояльному, критично вимогливому ставленні до держави, її інститутів, здатності брати участь у прийнятті рішень, які мають впливати на владу.

Моральність особистості також можна вважати важливим компонентом патріотизму молоді. Моральність передбачає сформованість низки гуманістичних рис, як-от: доброти, чуйності, милосердя, толерантності, совісті, чесності, поваги, шанобливості, правдивості, працелюбності, справедливості, гідності, терпимості до людей, любові до своїх батьків, роду тощо. Норми моралі полегшують сприймання правових норм, які допомагають глибше усвідомлювати моральні істини. Моральна свідомість дає змогу усвідомити межу моральної поведінки, за якою починаються аморальні й протиправні вчинки. Високоморальна свідомість стимулює соціально ціннісну поведінку, застерігає від правопорушень.

Формування в молоді патріотизму пов'язане із розвитком в них мотивації до праці, яка передбачає усвідомлення життєвої потреби у трудовій активності, виявленні ініціативи, підприємництва, розуміння економічних законів і проблем суспільства та шляхів їх вирішення, готовності до соціальної творчості, конкурентоспроможності й самореалізації особистості в ринкових відносинах.

Нарешті полікультурне виховання також можна вважати одним із компонентів процесу виховання патріотизму. Це виховання охоплює вивчення різноманітних культур, виховання поваги до представників усіх культур, незважаючи на расове, етнічне походження, сприйняття взаємозв'язку та взаємовпливу загальнолюдського і національного компонентів культури в широкому значенні [87].

Для розв'язання завдання формування патріотизму в студентів-аграріїв необхідно визначити його структурні компоненти, оскільки знання структури означеного поняття, сутності її складових дає змогу продуктивно спрямовувати процеси розвитку особистості студента-аграрія, віднаходити оптимальні шляхи та ефективні технології розвитку молодого покоління.

Виходячи з теоретичного аналізу наукової літератури, визначимо *структуру патріотизму*, яку складають наступні компоненти: ціннісно-мотиваційний (потреба в інтеріоризації системи духовно-моральних і культурних національних і загальнолюдських цінностей, мотиви); когнітивний (знання з історії культури нашого народу, патріотична свідомість); емоційно-почуттєвий (почуття любові до Батьківщини, моральної відповідальності перед нею, повага до свого народу, відчуття духовного зв'язку з ним); діяльнісно-практичний (готовність діяти на благо своєї країни, відстоювати її інтереси, захищати їх тощо); рефлексивний (контроль та оцінка реалізованої діяльності для фіксації отриманих результатів).

Структурні компоненти органічно взаємопов'язані, взаємно обумовлюють один одного, й виокремлення кожного з них можливе лише теоретично. Розглянемо зміст кожного з них більш детально.

Вагомою причиною активності суб'єкта, як відомо, є мотивація. Різновиди людської діяльності, численні поведінкові акти у своєму здійсненні конкретизуються наслідками, з одного боку, вимогами зовнішньої необхідності, а з іншого – внутрішніми вимогами самої особи як суб'єкта діяльності. Мотивація є складним механізмом співвіднесення особою зовнішніх

і внутрішніх факторів поведінки, який визначає виникнення, спрямування, а також способи здійснення конкретних форм діяльності [91, с. 6-9].

До змісту *ціннісно-мотиваційного* компонента нами віднесено комплекс потреб, мотивів, цінностей, які спонукають вихованців до прояву патріотизму в його найвищій сутності.

Мотив – це психологічний механізм забезпечення змістовності діяльності вихованців, тому, як стверджує Н. Щуркова, щоб кваліфікувати активність, діяльність суб'єкта, слід визначити характер його мотивації. [283, с. 178-179]. Характер мотивації є позитивним, якщо об'єкт є значущим для вихованця. Істотну роль у формуванні позитивного характеру мотивації відіграє педагог, якому властиві аксіологічність мислення, тобто знання цінностей життя, вміння сприймати предмети дійсності як носії цінностей, розуміння ролі найвищих цінностей у долі кожної конкретної людини.

Так сутність патріотизму, як зазначає О. Беляєва, полягає в тому, що людина виконує свій обов'язок перед батьківщиною, до того ж виконання обов'язку потрібне не стільки Вітчизні, скільки самій людині, оскільки це дає їй моральну орієнтацію в житті. Тому патріотизм є не чимось зовнішнім, а внутрішньою потребою. Дослідниця виокремлює потреби, які формують патріотичне почуття:

- прагнення до єдності зі своїм народом, усвідомлення того, що від особистої думки і від дій кожного залежить усе, що відбувається в країні – такий патріотизм виявляється у громадянській активності, діяльності з удосконалення суспільного цілого;

- потреба в захищеності великою країною – відчуваючи гордість за досягнення країни, людина переносить її достоїнства на себе, що живить її почуття самоповаги;

- бажання отримати не лише захист, але й схвалення своїх соціальних дій, бажання перекласти відповідальність із себе на вищу інстанцію – батьківщину. Такий патріотизм у багатьох випадках є декларованим, часто виявляється лише так званою риторикою, і моральна цінність його є сумнівною;

- моральна віра у „високе”, споріднена з релігійною вірою – батьківщина є об'єктом благоговіння, відносини з яким становить моральне життя людини, надаючи значущості її діям. У цьому контексті всі її вчинки здійснюються у формі служіння, ієрархічного підкорення життєвих потреб ідеалу;

- прояв любові не стільки до батьківщини, як вияв ненависті до її ворогів, тих, хто стоїть на заваді її щастю й могутності – досить часто така потреба провокує агресивні настрої по відношенню до „ворогів” своєї батьківщини [284, с. 88-122, 99-100].

Під впливом мотивації відбувається вибір і здійснення певних дій, поведінки. Мотиви, зазвичай, передують виникненню цілей, які ставляться лише за певних потреб і відповідно до наявної мотивації. Мотиви відображають потреби і є регуляторами поведінки й діяльності.

Формування в молоді патріотизму пов'язане із розвитком в них мотивації до праці, яка передбачає усвідомлення життєвої потреби у трудовій активності, виявленні ініціативи, підприємництва, розуміння економічних законів і проблем суспільства та шляхів їх вирішення, готовності до соціальної

творчості, конкурентоспроможності й самореалізації особистості в ринкових відносинах.

Мотивами прояву патріотизму виступають також цінності – це закарбована у свідомості людей значущість тих чи інших дій, предметів, людських якостей, явищ, процесів тощо і сприйняття їх як мети життя. Особисті цінності людини, як стверджують В. Ананьїн і В. Горлинський, утворюються на основі ціннісної системи суспільства чи спільноти. Вони відбивають вибіркове, суб'єктивне ставлення особистості до об'єктивних умов її життя. У кожній людини формується своя ієрархія цінностей відповідно до об'єктивних і суб'єктивних чинників у процесі набуття освіти й інших видів діяльності [6].

Доречно зазначити, що цінності в сучасному аксіологічному знанні розглядаються як своєрідна вісь розвитку будь-якої особистості [40; 41; 136], й такі етичні цінності, як добро, справедливість, людяність, працелюбство, патріотизм, є позачасовими, мають абсолютний характер і не залежать від того, що вважається нормою у конкретному суспільстві.

Щодо патріотизму, то, як ми зазначали в параграфі 1.1, ряд педагогів розуміють патріотизм як одну з найбільш значущих та вічних суспільних і особистісних цінностей, що властива всім сферам життя суспільства і держави. Патріотизм при цьому є найважливішим духовним надбанням особистості, характеризує вищий рівень її розвитку, є втіленням самовідданої любові до рідної землі, її народу, Батьківщини.

Патріотичні цінності, ідеали, моральні установки, які кристалізуються на рівні ціннісно-мотиваційної сфери індивіда, у реальному виховному процесі ВНЗ, зокрема і позааудиторній діяльності, формуються у сфері державних інституцій та громадських організацій (родина, школа, ВНЗ, органи студентського самоврядування, студентські науково-дослідні об'єднання).

Таким чином, розвиток ціннісно-мотиваційного компонента патріотизму потребує формування у студентів аграрного профілю вищих навчальних закладів усвідомлення внутрішніх мотивів, вироблення потреби діяти на благо вітчизни, краю, народу, формування установки на поведінку патріотичного спрямування.

Когнітивний компонент передбачає знання історії й культури нашого народу, моральних правових норм і законів, зіставлення з ними своїх переконань і поведінки, вміщує патріотичну свідомість.

Патріотизм найперше пов'язується з любов'ю до своєї країни, народу, він передбачає сприяння становленню й утвердженню України як правової, демократичної, соціальної держави, готовність відстояти її незалежність, турботу про благо народу.

Часто патріотизм трактується як єдність зі своїм народом – любов до свого народу, гордість за свою націю, повагу до культурних традицій, мови, символів вітчизни. Однак, як зазначає О. Беляєва, варто остерігатися підміни поняття патріотизму націоналізмом, який виступає проявом у нації групового егоїзму (не стільки прославляється „своє”, скільки агресивно заперечується „чуже” як погане). Роль педагога у цьому випадку – навчити вихованців розрізняти високе почуття національної гордості, національної самосвідомості, які проявляються в любові й бережному ставленні до національних символів,

мови, традицій свого народу, і націоналізм, який заперечує таке право у інших націй і народів і претендує на власну національну винятковість [284, с. 100].

Виховання патріотизму в молодих людей реалізується й у руслі формування у них правосвідомості, яка ґрунтується на усвідомленні прав, свобод, обов'язків, ставленні до закону, інститутів державної влади. Щоб захистити свої права, громадянин зобов'язаний їх знати, не порушувати чинних законів, виконувати свої обов'язки.

Розуміння сутності патріотизму, норм і принципів патріотичної поведінки спонукає вихованців до моральних суджень (за допомогою яких вони оцінюють власні вчинки і вчинки інших), а згодом і переконань, які визначають поведінку і вчинки людини. Однак, зауважимо, що знання і розуміння норм і принципів не гарантує дієвості переконань, вони є лише необхідною передумовою їх формування. Знання стають переконаннями тоді, коли вони застосовуються в житті, є критично осмислені вихованцями.

Формування патріотизму як любові до рідного краю реалізується через формування у молодих людей установки на дбайливе ставлення до природи, яке виявляється в особистій причетності й відповідальності за збереження і примноження природних багатств, виробленні вміння співіснувати з природою, в нетерпимості до її губителів, усвідомленні необхідності вирішення екологічних проблем.

З патріотизмом органічно поєднується національна самосвідомість громадян, яка ґрунтується на національній ідентифікації: вбирає в себе віру в духовні сили своєї нації, її майбутнє; волю до праці на користь народу; вміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку; систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, осмисленням відповідальності перед своєю нацією.

М. Боришевський наголошує, що національна самосвідомість є важливою складовою громадянської свідомості та самосвідомості особистості. При цьому в становленні останніх важливу роль відіграє усвідомлення особистістю своєї належності до певного етносу, нації [38, с. 189, 200].

Для патріотизму властивий також аспект громадянськості – бути зацікавленим і брати активну участь у справах суспільства, утвореного індивідами на основі єдності інтересів.

Отже, когнітивний компонент вміщує знання про Україну, її минуле, сьогодення, про видатних людей, культурну спадщину, правові норми і закони, обов'язки перед державою, народом як майбутніх аграріїв і професійних працівників.

Наголосимо, що завдяки когнітивному компонентові відповідна інформація розпізнається, засвоюється і поглиблюється – із зовнішнього плану вона переводиться у внутрішній і стає основою для свідомих дій.

Важливим чинником інтеріоризації когнітивної інформації є розвиток відповідних почуттів. Тому наступним компонентом патріотизму є *емоційно-почуттєвий*, складниками якого є емоції та почуття.

Відображенням суб'єктивного ставлення людини до оточуючого світу й самого себе є емоції. Емоції усвідомлюються, осмислюються, переживаються. У свою чергу, переживання, які виникають у людини, є своєрідними сигналами, що інформують її про найбільш актуальне в її житті на даний момент, є

свідченням того, наскільки задовольняються її потреби, що їй варто виокремити як головний фактор життєдіяльності тощо. З допомогою емоцій людина здійснює оцінку дійсності; вони можуть бути також мотивуючим фактором: спонукають прагнення людини долучитися до подій, які викликають позитивні переживання. Через те емоції тісно взаємопов'язані з мотивами і включаються в регуляцію діяльності людини й поведінки в цілому [217, с. 8-20].

За нашим гіпотетичним баченням, емоційне переживання студентами знань національних цінностей, культурних здобутків, видатних пам'яток України повинне забезпечити формування ними образу „Я” патріотичного.

Як результат узагальненого емоційного досвіду виникають почуття. Предметом почуттів є ті явища й умови, від яких залежить розвиток значущих для людини подій, і які тому сприймаються емоційно. Дійовий патріотизм спонукається почуттям любові як вищим рівнем емоційно-позитивного ставлення до об'єкта (у даному випадку любов до вітчизни, матері, до праці, до природи, людей загалом тощо), яке надає йому статусу базової життєвої потреби.

Виходячи із зазначеного, розвиток емоційного-перцептивного компонента патріотизму студентів-аграріїв потребує формування емоційного ставлення до подій, об'єктів з метою викликати позитивні переживання (радість через досягнення країни, людей, захоплення здобутками, тривога через невдачі, хвилювання за майбутнє тощо) і на цій основі формування вищого почуття любові.

Патріотизм включає в себе групу вищих особистісних почуттів, у яких відображається ставлення особистості до своєї батьківщини, перспектив її розвитку. До складу таких почуттів віднесемо: почуття любові до України і її народу, повагу до його історії, культури, любов до природи, почуття прихильності до рідної землі, ностальгії при розлуці з нею і т. ін.

Патріотичні почуття спрямовуються на виконання надзавдання – піднести Україну до високорозвинених країн світу, що вимагає активної творчості усього українського народу [93, с. 31-50].

Таким чином, патріотичні почуття пов'язуються з національними почуттями, в яких фіксується ставлення людей як до власної нації, так і до інших народів. Національні почуття можуть бути як позитивними (любов і відданість до своєї нації), так і негативними (національний егоїзм).

Живучи у певному середовищі, людина вступає у певну систему взаємостосунків, емоційно переживає їх, включається у діяльність із зміни чи збереження соціального середовища на мікро-, макро- і мегарівні, ідентифікує себе із своїм природним середовищем, переживає прихильність до рідної землі, території, місця народження, батьківщини, відчуває певну ностальгію поза її межами.

Однак, варто зауважити, що патріотизм розуміється нами не стільки як почуття любові, але як моральний обов'язок, відповідальність, які передбачають активні дії кожного громадянина в забезпеченні блага для своєї країни і її громадян.

Тому *емоційно-почуттєвий* компонент патріотизму передбачає не лише наявність у студента-аграрія патріотичних почуттів, а й осягнення їх сутності,

прагнення до їх вияву в повсякденній життєдіяльності на благо країни, народу, міста (селища), родини.

Патріотизм виявляється не стільки в почуттях, які можуть бути палкими, але бездієвими, а в соціальних діях. Саме вони є свідченням дійових моральних якостей людини як патріота. Основними практичними проявами патріотизму є захист своєї країни від ворогів і праця на її благо, інакше кажучи – участь у соціальних перетвореннях, моральні зусилля щодо зміни суспільства, в якому живе людина.

Тому до змісту *діяльнісно-практичного* компонента віднесемо готовність діяти на благо своєї країни, відстоювати її інтереси, захищати їх тощо, тобто таку систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, осмисленням відповідальності перед своєю нацією, прагненням піднесення престижу рідної мови і т.ін.

Щоб вихованець здійснював такі вчинки, необхідно сформувати у нього потребу в цьому. Формування моральних потреб особистості – це процес засвоєння і переробки моральних норм і принципів у систему індивідуальної свідомості. З їх допомогою виробляється здатність особистості до вільного морального вибору. Система вчинків формує моральну звичку – стійку потребу і готовність здійснювати діяльність і особистісного значення і суспільного.

Так демократичність, релігійність, толерантність, гостинність українців передбачають потребу в формуванні у молоді людини духовності, ціннісних орієнтацій; волелюбство українців передбачає розвиток у молодих людей позитивної Я-концепції, здатності до вольової регуляції своєї поведінки, вмінь протидіяти, чинити опір насильству та маніпуляції; музичність, працелюбство, жіночість українців виявляють потребу в формуванні в молодих людей творчих якостей; наближеність українців до природи передбачає формування в молодих людей екологічної свідомості, екологічної відповідальності, навичок здорового способу життя.

Важливою складовою патріотизму молоді є моральність, яка передбачає сформованість таких гуманістичних рис, як доброта, увага, чуйність, милосердя, толерантність, совість, чесність, повага, правдивість, працелюбність, справедливість, гідність, терпимість до людей, повага і любов до своїх батьків, роду, що визначають також культуру особистості. Формування культури поведінки особистості також можна вважати важливим завданням з формування патріотизму. Культура поведінки виражає моральні вимоги суспільства, закріплені в нормах, принципах, ідеалах закону, засвоєння положень, що спрямовують, регулюють і контролюють вчинки та дії людини [87].

Істотною ознакою прояву патріотизму фахівця аграрного сектора є також праця на благо країни, суспільства. У цьому зв'язку можна говорити про підготовку здібного фахівця, високого професіонала своєї справи, формування у нього професійної компетентності, що невід'ємно пов'язується із виробленням у нього відповідних якостей. Так успішність діяльності фахівця, як зазначає Н. Калугін, визначається не тільки рівнем професійних знань, умінь і навичок, але і ступенем сформованості професійно особистісних якостей фахівця, які „покликані забезпечити її успішний трудовий старт і високі виробничі показники” [97, с. 21-23]. На цінності професійно значущих для особистості й

суспільства якостей, „що дозволяють людині найбільш повно реалізувати себе в конкретних видах трудової діяльності”, наголошує і С. Батишев [17, с. 33].

До таких варто віднести володіння загальнолюдськими цінностями та етичними нормами, уміння всебічно оцінювати соціально значущі проблеми і процеси, факти і явища суспільного життя трудового колективу, уміння аналізувати й оцінювати економічну, екологічну та культурну ситуацію, володіти вміннями здорового способу життя, знати й спілкуватися рідною мовою тощо.

Характеризуючи національний компонент освітньо-виховних систем навчальних установ, О. Березюк наголошує на формуванні в молоді етнопедагогічними чинниками таких специфічних для українців якостей, які відображають особливості їхньої психології, характеру, самосвідомості, способу мислення та інше. Серцевиною змісту такого виховання має бути духовність людини, рушієм розвитку якої є внутрішній світ особистості. На її переконання, загальнолюдський фактор без життєздатних, духовно творчих національних факторів повноцінно існувати не може ні в культурі, ні у вихованні. Науковець виокремлює національні цінності [20, с. 111-112], які сприяють формуванню в особистості загальнолюдських чеснот і відповідних патріотичних якостей. Серед таких: рідна мова, родовід й історія, родинно-побутова культура, педагогіка народного календаря, фольклор, національна символіка і народні символи, емоційна культура, основи народної моралі, національна психологія і характер людини, національна самосвідомість, народні знання.

Таким чином, діяльнісно-практичний компонент патріотизму включає в себе види діяльності патріотичного спрямування, вміння та навички з різних її видів, зокрема й самовдосконалення, сформованість певних якостей.

У формуванні почуття патріотизму в студентів аграріїв має їх здатність осмислювати свою діяльність, учинки, поведінку, власні психологічні особливості, усвідомлення себе як суб'єкта своєї національної спільноти. Тому наступним компонентом патріотизму студентів-аграріїв ми виокремили *рефлексивний* (контроль та оцінка діяльності, рефлексивні та саморегулятивні вміння студентів-аграріїв (самозобов'язання, самоаналіз, самоконтроль, самооцінка).

Кожна особистість, насамперед, має усвідомлювати та здійснювати рефлексію власних психологічних особливостей. Процес самопізнання починається зі співвіднесення самого себе з іншими людьми в порівняльному контексті з ними (“Я та інші”). Перенос фіксованих психологічних властивостей нації безпосередньо на себе призводить до усвідомлення ступеня присутності, виразності прояву і розвитку їх у самої людини. Узагальнене уявлення людини про себе, система моральних настанов щодо себе визначає її психологічні механізми та поведінку.

Також важливими постають розвиненість рефлексивних та саморегулятивних умінь студентів-аграріїв (самозобов'язання, самоаналіз, самоконтроль) у позааудиторних та життєвих виховних ситуаціях. Істотним постає рефлексування у розробці студентами навчальних, наукових, виробничих (зокрема і комерційних) проектів та проекту власного особистісного зростання. Для отримання позитивного результату важливим є адекватне виявлення самооцінки студентом власного особистісного зростання,

що теж пізніше постає спонукую для зміцнення патріотизму як особистісного новоутворення майбутнього фахівця-аграрія [230].

Істотною характеристикою рефлексивного компонента патріотизму студентів-аграріїв є усвідомлення себе суб'єктом своєї національної спільноти. Здатність людини до усвідомлення своєї взаємодії з оточуючою реальністю створює унікальне, властиве лише людині, проживання свого зв'язку й оцінки власного „Я” в системі цих зв'язків із зовнішнім світом. Осмисленість встановлюваних зв'язків, які називаються відносинами, супроводжує кожен акт діяльності [283, с. 185].

Усвідомлення себе як представника певної національної спільноти тісно пов'язане з близьким за змістом явищем – емпатією. Найтиповішими формами емпатії є співпереживання і співчуття. Співпереживання передбачає переживання індивідом тих самих почуттів, які відчуває інший, але це переживання звернене на себе. Індивід переживає або те, що може статися з ним у майбутньому, або те, що він пережив у минулому. Співчуття – це переживання негараздів іншого безвідносно до власного стану.

Рефлексивний компонент патріотизму в студентів-аграріїв вміщує соціально-моральну самооцінку національного. Соціально-моральна самооцінка національного покликана перешкоджати ідеалізації національних рис. Наприклад, ідеалізація української нації – на противагу сусідам – може мати вигляд: „ми працювиті, а вони всі ледачі”; „ми творці стародавньої землеробської культури, представники європейської цивілізації, а вони азіати, кочівники, варвари”; „ми створили першу в Європі республіку (козацьку), а нас за це ніхто не цінує” тощо.

Нарешті, на рівні Я-концепції людини, її цілісної особистості, сфери її самоусвідомлення, яка реалізується через загально-цивілізаційну сферу людини, виявляється патріотична рефлексія, патріотична свідомість, що виражає інтегруючо-світоглядну функцію патріотизму – вищий рівень його розвитку, де у знятому вигляді присутні всі попередні сфери людини та суспільства, всі особистісно-психологічні та соціально-природні феномени.

Відтак рефлексивний компонент патріотизму студентів-аграріїв потребує сформованої здатності до осмислення власних особливостей, особистості іншого, вміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку.

Формуючи почуття патріотизму в молоді, педагог повинен ненав'язливо викликати у вихованця думку, що удосконалюватися здатен лише той, хто розуміє, що самовиховання, самопримушування, самоспонування – це поява сили волі, характеру, громадянського обов'язку.

Свобода вибору, як зазначає Н. Щуркова, – це професійне забезпечення стратегічного руху вихованця до формування особистості, яка здатна будувати гідне людини життя. Ідея свободи вибору надає вихованцеві можливість волевиявлення його індивідуального „Я” в межах найвищих цінностей життя. Проблема свободи вибору легко реалізується, якщо вихованці здатні за конкретною предметністю світу бачити його ціннісну сутність. Істотну роль у формуванні здатності волевиявлення відіграє оцінка, головна функція якої полягає в тому, що вона розкриває найскладніші соціальні норми [283, с. 208-210].

Таким чином, істотними характеристиками рефлексивного компонента є здатність до осмислення, усвідомлення, самооцінка, саморегулятивні вміння.

Узагальнюючи викладене, зазначимо, що виокремлення компонентів патріотизму студентів-аграріїв – це лише методологічна процедура дослідження патріотизму, який, як цілісне утворення, розчленовувати на частини (компоненти) можна лише у теоретичному наближенні, оскільки усі його складові міцно взаємопов'язані, взаємообумовлені й розглядаються нами як окремо взяті лише як теоретичні конструкти.

Змістову структуру компонентів патріотизму студентів-аграріїв подано нами в узагальненому вигляді на рис. 2.1.

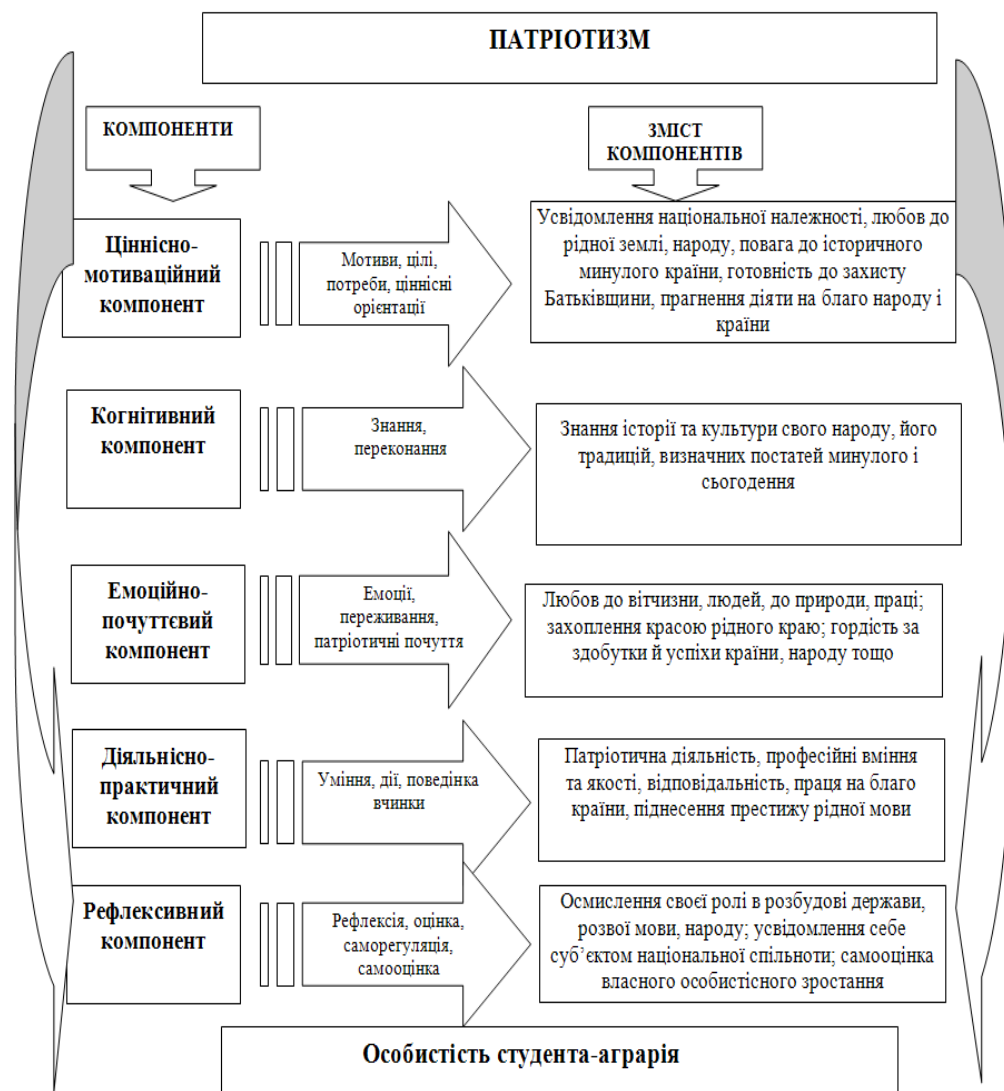

Рис. 2. 1. Змістова структура патріотизму студента-аграрія

Отже, виховання патріотизму в студентській молоді має бути спрямованим на формування: наукових знань, які розкривають основи національно-патріотичного виховання студентів; свідомого ставлення до патріотичної діяльності; любові до своєї Батьківщини, свого народу; загальнолюдських моральних цінностей і високої педагогічної культури; шанобливого ставлення до історичного минулого українського народу, його мови та духовних цінностей своєї держави; прагнення підвищення добробуту свого народу, держави; вироблення активної життєвої позиції до суспільно-корисної діяльності; взаєморозуміння та поваги до інших націй і народів.

РОЗДІЛ 2. СПЕЦКУРС "ВІД ПІЗНАННЯ КУЛЬТУРИ РІДНОГО КРАЮ ДО ПАТРІОТИЗМУ СТУДЕНТІВ- АГРАРНИКІВ"

Актуальність пропонованого студентам спецкурсу є очевидною, оскільки у зв'язку з динамічністю суспільного життя та підвищенням інтересу молоді до історичного минулого нашого народу, пошуку свого місця у майбутній професійній діяльності та життєдіяльності загалом виникає необхідність розкриття найбільш значущих сторінок у розвитку української культури та діяльності видатних постатей з урахуванням особливостей Полтавського регіону.

У Державній національній програмі "Освіта" ("Україна XXI століття"), Законах України "Про освіту", "Про загальну середню освіту", "Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності", "Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності" як стратегічні визначаються завдання виховання в особистості любові до Батьківщини, усвідомлення нею свого громадянського обов'язку на основі національних і загальнолюдських духовних цінностей, утвердження якостей громадянина-патріота України як світоглядного чинника розвитку культурного і творчого потенціалу нашого народу.

На думку провідних вітчизняних науковців, формування патріотичної свідомості й самосвідомості у громадян України має бути одним із головних завдань їх громадянського і національного виховання.

Однак сьогодні, в умовах економічної кризи, нелегкого переходу до ринкових відносин відбувається інтенсивний процес соціальної й моральної деградації частини учнівської та студентської молоді. Це зумовлено тим, що, по-перше, з ліквідацією уніфікованих молодіжних організацій, які займалися ідейним вихованням у державі СРСР, новостворені молодіжні організації (Пласт, СУМ, "Джура", "Січ", "Соколи" та ін.) за браком кваліфікованих педагогічних кадрів і слабкої матеріальної бази не спроможні охопити широкий загал підростаючого покоління. У соціальній освіті утворився ідеологічний вакуум, який є однією з причин втрати патріотичних орієнтирів, інтересу до чесної праці, знецінення духовних ідеалів, притуплення природних потреб вихованців у пізнанні й творчості, що в цілому тенденційно орієнтує підростаюче покоління на звуження свого духовного світу до системи цінностей, спрямованих на потребу особи, а не суспільства.

Програма спецкурсу містить шість тем, п'ять із яких розкривають поетапно найбільш яскраві сторінки історії з урахуванням принципу регіоналізму та культуровідповідності. Вивчення спецкурсу завершується матеріалом, що включає особливості самовиховання, самоаналізу та саморегуляції особистості студента-аграрія для розвитку патріотизму.

Спецкурс призначений для студентів IV курсу та включає 40 годин (12 годин на лекції, 16 – на семінарсько-практичні заняття, 12 – на самостійну роботу студентів). Завершується вивчення спецкурсу складанням заліку.

ТЕМА 1. Видатні постаті та культурні пам'ятки доби Київської Русі

1. Народні культурно-освітні традиції у вихованні дітей русичів.

2. Запровадження християнства та виникнення перших шкіл у Київській Русі.

3. Двірцева школа Київської русі та її християнсько-культурницька традиція.

4. Перші духовні й культурні пам'ятки Київської Русі.

Література:

- Антологія краєзнавства Полтавщини : науково-методичний посібник / [за ред. П. І. Матвієнка]. – [4-е вид., допов.]. – Полтава : Довкілля. – К., 2007. – 322 с.

- Огієнко Іван. Українська культура / Іван Огієнко. – К. : Оберіг, 1990. – 386 с.

- Левківський М. В. Історія педагогіки : підручник / М. В. Левківський. – [2-е вид., доп.]. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – 380 с.

Проблемні запитання:

1. Які основні періоди у дитячому розвитку виокремлено праукраїнцями?

2. Які передумови виникнення християнства на Русі?

3. Де виникають літописання, медицина, малярство в Київській Русі?

4. Де знаходяться перші навчальні заклади на Русі?

Практичні завдання:

1. Намалуйте коло аграрно-сонячного календаря праукраїнців і вкажіть 4 основних урочистих обряди (за порами року).

2. Підберіть за довідниками 4 народні говірки (приказки), які вказують на певну трудову діяльність (наприклад, „посієш овес у грязь – будеш князь”).

3. Намалуйте карту Полтавщини (вказавши найдревніші пам'ятки краю).

4. Тематика рефератів.

ТЕМА 2. Визначні культурні діячі та школи Козацької доби й епохи Українського Відродження (XVI-XVII ст.)

1. Система виховання лицаря-козака.

2. Система козацьких шкіл.

3. Освітньо-культурна діяльність Острозької та Києво-Могилянської академій.

4. Освітньо-духовна діяльність учених у галузі гуманітарної науки у період Українського Відродження.

5. Освітньо-культурна діяльність Г. Сковороди.

Література:

- Антологія краєзнавства Полтавщини : науково-методичний посібник / [за ред. П. І. Матвієнка]. – [4-е вид., допов.]. – Полтава : Довкілля-К., 2007. – 322 с.

- Левківський М. В. Історія педагогіки : підручник / М. В. Левківський. – [2-е вид., доп.]. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – 380 с.

- Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у трьох книгах / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1991.

Проблемні запитання:

1. Які головні традиції козацького виховання?

2. Які особливості навчання й виховання в Острозькій академії?

3. Які основні особливості національного виховання в Острозькій академії?

4. Чим відрізнялися диспути в Києво-Могилянській академії та європейських університетах?

5. Що є метою життя людини, за Г. Сковородою?

Практичні завдання:

1. Окресліть напрями лицарського виховання джур на Запоріжжі.
2. Охарактеризуйте особливості ініціації джур у Запорізькій Січі.
3. Особливості навчання й виховання дітей у системі козацьких шкіл.
4. Духовно-освітня діяльність П. Могили, С. Яворського, Ф. Прокоповича.
5. Охарактеризуйте різнобічний талант Г. Сковороди.

ТЕМА 3. Відомі діячі та українські роди-меценати (XIX – поч. XX ст.)

1. Культурно-освітня діяльність Кирило-Мефодіївського братства. Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров.

2. Культурна діяльність представників Географічного товариства (П. Чубинський, Д. Деляфіз).

3. Благодійницька діяльність визначних українських родів-меценатів (Галаганів, Симиренків, Терещенків, Ханенків та ін.).

Література:

- Левківський М. В. Історія педагогіки : підручник / М. В. Левківський. – [2-е вид., доп.]. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – 380 с.

- Антологія краєзнавства Полтавщини: наук.-метод. посібник / [за ред. П. Матвієнка]. – Полтава : Довкілля, 2007. – 322 с.

Проблемні запитання:

1. Які навчальні книги для дітей підготували Т. Шевченко і П. Куліш?
2. Який внесок у розвиток народних традицій зробив М. Костомаров?
3. Який культурний внесок до розвитку українства зробив П. Чубинський?

Практичні завдання:

1. Охарактеризуйте напрями благочинства українських родів-меценатів.
2. Опишіть основні культурні центри м. Києва, побудовані на кошти українських родів-меценатів.

ТЕМА 4. Видатні вчені-аграрії та природодослідники Полтавщини

1. Дослідницька та наукова діяльність В. Докучаєва.

2. Дослідницька наукова та культурна діяльність В. Вернадського.

3. Науково-дослідницька та організаторська діяльність М. Вавилова.

Література:

- Левківський М. В. Історія педагогіки : підручник / М. В. Левківський. – [2-е вид., доп.]. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – 380 с.

- В. В. Докучаєв і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / уклад. : Самородов С. М., Кигим С.Л. ; наук. ред. К.М. Ситник. – Полтава : „Верстка”, 2007. – 182 с.

- В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / уклад. Самородов С.М., Кигим С.Л. ; наук. ред. К.М. Ситник. – Полтава : „Полтавський літератор”, 2008. – 260 с.

- Академік М. І. Вавилов і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / уклад. : Самородов В.М., Халимон О.В. ; наук. ред. В.А. Вергунов. – Полтава : „Верстка”, 2005. – 180 с.

Проблемні запитання:

1. Які головні ознаки теорії ґрунтознавства Докучаєва?
2. Які особливості геохімії В. Вернадського?
3. Який внесок у генетику рослин зробив М. Вавилов?

ТЕМА 5. Сучасні відомі діячі та аграрії Полтавщини

1. Наукова та політична діяльність Ф. Моргуна.
2. Організаторська, комерційна і благодійницька діяльність С. Антонця.

Література:

- Антологія краєзнавства Полтавщини: науково-методичний посібник / [за ред. П. І. Матвієнка]. – [4-е вид., допов.]. – Полтава : Довкілля, 2007. – 322 с.
- Моргун Ф.Т. Перепаханные поколения: в 2-х книгах. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – Полтава : Полтавский литератор, 2001. – Книга первая: Крестьянин – Мировая Душа. – 320 с.
- Бентежний талант хлібороба: штрихи до портрета агроєколога Семена Антонця / Укладачі : Самородов В.М., Поспелов С.В. ; наук. ред. В. М. Самородов. – Полтава : „Дивосвіт”, 2010. – 236 с.+20 с. вкл.

Проблемні запитання:

1. Окресліть сутність аграрної теорії Ф. Моргуна.
2. Охарактеризуйте особливості новітніх технологій агрофірми „Агроєкологія”.

ТЕМА 6. Розвиток патріотичних почуттів студентів-аграрії засобами самовиховання

1. Самовиховання як основа особистісного зростання майбутніх аграріїв.
2. Толерантність, емпатійність та взаємодопомога як домінанти зміцнення особистісного розвитку молоді.
3. Принципи самовиховання.
4. Методи самовиховання.

Література:

- Вітвицька С.С. Основи педагогіки вищої школи : підручн. / Вітвицька С.С. – К., 2006.
- Дубасенюк О.А. Методика викладання педагогіки: навч. посібн. / Дубасенюк О.А., Антонова О.Є. – Житомир, 2010.
- Шульц И.Г. Аутогенная тренировка. – М., 1985.
- Аутогенная тренировка для вас / [под общ. ред. В. Леви]. – М. : ТПО Вариант, 1990. – 32 с.

Проблемні завдання:

1. Провести самоаналіз та описати свої стани упродовж робочого дня в академії.
2. Провести аналіз визначних подій вашого минулорічного життя.
3. Здійснити аналіз ваших емоційних станів упродовж навчального тижня.
4. Розробити проект вашого особистісно-морального зростання на навчальний рік.
5. Здійснити самоаналіз ваших дій у певних життєвих ситуаціях (у робочій діяльності, у конфліктній, екстремальній ситуаціях та у ситуації успіху).

РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ В СТУДЕНТІВ

ВПРАВИ АУТОГЕННОГО ТРЕНУВАННЯ

Поза „кучера на дрожках”

Для аутогенного тренування найчастіше застосовується поза „кучера на дрожках”, оскільки в ній можна займатися практично скрізь, де є стілець, табурет, ящик підходящої висоти і т. п. Критерії придатності меблів для занять у позі „кучера на дрожках” – розташування сидіння і стегон досліджуваної паралельно підлозі (мал. 3.1).

Мал. 3.1. Поза „кучера на дрожках”

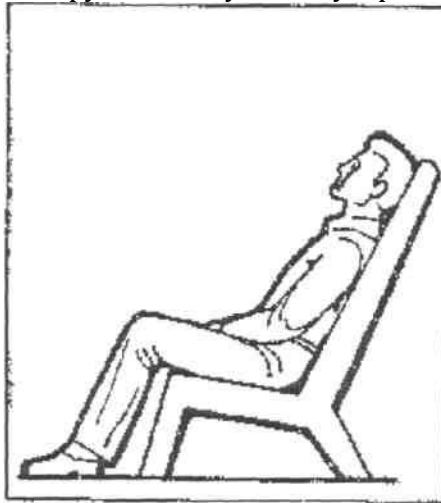
Перед заняттям варто послабити поясний ремінь, розстебнути верхній гудзик сорочки, послабити вузол краватки, зняти годинник, окуляри.

Для того, щоб прийняти „позу кучера на дрожках”, слід:

- а) сісти на край сидіння так, щоб край стільця припав на сидничні складки;
- б) широко розставити ноги, щоб розслабити м'язи, що зводять стегна;
- в) гомілки поставити перпендикулярно підлозі; якщо після цього залишається напруга в гомілках, посунути стопи вперед на 3-4 сантиметра до зникнення напруги;
- г) голову опускають вперед, щоб вона висіла на зв'язках, згорбивши спину;
- д) похитуючись назад-вперед, переконуються, що поза стійка за рахунок рівноваги між опущеною головою і згорбленою спиною;
- е) покласти передпліччя на стегна так, щоб кисті м'яко огинали стегна і не стикалися; не спиратися передпліччями на стегна, так як поза стійка і без цього;
- ж) закрити очі;
- з) дихати спокійно, як уві сні, роблячи вдих і видих через ніс.

Поза напівлежачи в кріслі з високою спинкою

Розташуватись напівлежачи в кріслі так, щоб при розслабленні голова відкидалася назад. Положення рук і ніг, як у позі „кучера на джонках” (мал. 3.2)

3.2. Поза напівлежачи в кріслі з високою спинкою

Освоюючи пози для аутогенного тренування, необхідно пам'ятати, що вони повинні бути симетричними. Будь-який перекіс під час заняття буде викликати напруження, яке попереджає падіння.

Поза у кріслі з низькою спинкою

По суті, це та ж поза „кучера на джонках” з однією відмінністю – при ній сидять не на краю сидіння, а на всьому сидінні так, що згорблена спина впирається в спинку крісла (мал. 3.3).

Мал. 3.3. Поза у кріслі з низькою спинкою

Поза лежачи з подушкою під головою

а) необхідно лягти на спину на ліжко, кушетку, диван, під голову кладуть невисоку подушку;

б) стопи розташовують на ширині плечей, розслабляють ноги, при цьому носки розійдуться в сторони;

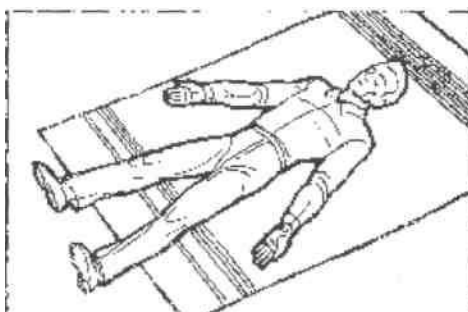
в) руки злегка згинають в ліктях, кладуть долонями вниз; кисті рук не стикаються з тулубом (див. рис. 3.4).

Мал. 3.4. Поза лежачи з подушкою під головою
Поза зручна для занять у ліжку перед сном і вранці відразу після сну.

Поза лежачи без подушки („Савасана”)

- а) лягають на спину;
- б) випрямлені ноги розташовують так, щоб відстань між стопами була 15-18 см;
- в) витягнуті руки розташовують під гострим кутом до тулуба долонями вгору (мал. 3.5).

Мал. 3.5. Поза лежачи без подушки „Савасана”

Після опанування поз для АТ досліджуваних навчали ще одній обов'язковій пасивній вправі, а саме „масці релаксації” та правильному диханню.

„Маска релаксації” – вираз обличчя, при якому максимально розслаблені мимічні, жувальні м'язи та язик. Кожен напружений м'яз має стимулюючу дію на головний мозок, а це заважає виникненню аутогенного стану. Є групи м'язів – мимічні жувальні, язика та кистей рук – які надають більший вплив на стан мозку, ніж інші м'язи, тому їх розслабленню приділяється більше уваги. М'язи кистей рук досить легко вдається розслабити, а для інших груп м'язів існують спеціальні вправи, пов'язані з тим, що в повсякденному житті ми не стикаємося з роботою над цими м'язами; крім того, правила пристойності не дозволяють тримати рот відкритим і розслабляти мимічні м'язи.

Для розслаблення жувальних м'язів при вертикальному положенні голови беззвучно промовляють звук „И”, дають щелепі відвиснути. Сидять так кілька хвилин, спостерігають, як з розслабленням жувальних м'язів по всьому тілу проходить хвиля розслаблення, як розслабляються м'язи обличчя, важчають повіки, зупиняється погляд, стає розмитішою „картинка” за рахунок розслаблення м'язів, що фокусують кришталік. На перших порах спостерігають за своїм обличчям у дзеркало. Вправа закінчується виходом з аутогенного стану, тому що навіть на перших порах при хорошому розслабленні мімічних і жувальних м'язів виникає аутогенний стан тієї чи іншою мірою глибини.

Після опанування поз, дихання для занять АТ та „маски релаксації” роз'яснювалось, що процесі тренування потрібно буде послідовно опанувати шістьма вправами:

Вправа 1 – викликання відчуття тяжкості. По думки необхідно повторювати без будь-якого напруги формулу: 1. „Права (у лівшів – ліва) рука важка” – 6 разів. 2. „Я абсолютно спокійна” – 1 раз.

Іноді для контролю можна спробувати трохи підняти руку, щоб переконатися в появі відчуття тяжкості. З кожним днем відчуття тяжкості в руці стає все більш виразним. Далі воно поширюється на обидві руки, ноги і, нарешті, все тіло. Тоді відповідно навіюють собі: „Обидві руки ..., обидві ноги ..., все тіло стало важким”.

Вправа 2 – викликання відчуття тепла. Подумки повторюють: 1. „Тіло важке” (викликається відчуття тяжкості і м'язового розслаблення) – 1-2 рази. 2. „Я зовсім спокійна” – 1 раз. 3. „Права (у лівшів – ліва) рука тепла” – 5 разів. У процесі тренувань, у міру того як відчуття тепла виникає у другій руці, далі в ногах і потім у всьому тілі, переходять до формул „обидві руки теплі”, „руки й ноги теплі”, „тіло тепле”. Вправа вважається засвоєною, коли відчуття тепла викликається легко і чітко.

Вправа 3 – регуляція ритму серцевої діяльності. Викликається відчуття тяжкості, спокою, тепла, як у вправі 2. Потім подумки 5-6 разів повторюють формулу: „Серце б'ється спокійно і могутньо”.

Вправа 4 – регуляція дихання. Викликається відчуття вправ 1-3 – тяжкості, спокою і т. д. Потім подумки 5-6 разів повторюють формулу: „Подих спокійний” чи, щоб підкреслити, що акт дихання протікає при цьому автоматично, без напруги, можна застосовувати формулу: „Дихається спокійно”.

Вправа 5 – вплив на органи черевної порожнини. Піддослідним вказується, що сонячне сплетіння знаходиться приблизно на середині відстані між нижньою частиною грудини і пупком. Викликаються відчуття вправ 1-4. Потім подумки 5-6 разів повторюють формулу: „Сонячне сплетіння тепле, випромінює тепло”. При появі виразного відчуття тепла в епігастральній ділянці вправа вважається засвоєною.

Вправа 6 – викликання відчуття прохолоди в області чола. Спочатку викликаються відчуття, що відповідають описаним 5 вправ. Потім 5-6 раз подумки повторюють формулу: „Лоб приємно прохолодний” або „лоб злегка прохолодний” (не холодний). Вправа освоєна, коли досліджувана навчається викликати виразне відчуття легкої прохолоди в області чола. Коли та чи інша

вправа добре освоєно, довгі формули самонавіювання замінюються короткими: „спокій”, „тяжкість”, „тепло”, „серце і дихання спокійне”, „сонячне сплетіння тепле”, „лоб прохолодний”. Після закінчення вправ сидять спокійно перші 2 тижні тренування 30-60 секунд, надалі – довше (скільки захочеться) та проговорюють про себе фрази самонавіювання, такі як: „Я внутрішньо відпочиваю – Я вірю в свою гарну долю – Я у себе дома – Я сповнена радості і т.д.”

Після цього завжди дають „відбій” – виводять себе зі стану спокою і сонливості. Для цього дають собі різку уявну команду: 1. „Зігнути руку” (при цьому роблять 2-3 різких згинальних рухів в ліктьовому суглобі). 2. „Глибоко зітхнути”. 3. „Відкрити очі”.

Перші тижні сеанси рекомендувалось проводити в тиші, при неясковому світлі, наступні – при нерізкому шумі з тим, аби звикнути зосереджуватися в будь-якій обстановці (сеанси можна проводити під час їзди в автобусі, поїзді). Досліджуваних попереджували, що вони не повинні навіювати собі те, що не призначено керівником, наприклад уповільнення серцевої діяльності, так як це може призвести до тимчасового порушення функції серця, а також навіювати собі, що „голова гаряча”, щоб не викликати небажаного припливу крові до голови. Не дозволялось замінювати формулу „лоб приємно прохолодний” формулою „лоб холодний”, щоб уникнути виникнення непритомного стану, нап

аду мігрені або інших вазомоторних порушень.

Терапевтична частина – спеціальні сеанси, які відбувались щонеділі упродовж одного місяця і проводились керівником.

Це, по суті, було розширене заняття АТ, під час якого керівник занять просив подумки повторювати за ним текст сеансу та виконувати ряд вправ, яким піддослідний навчився за час індивідуальних занять, що йшли в певній послідовності, супроводжувались релаксаційною музикою, та включали певні спеціальні навіювання. Терапевтичні заняття тривали близько 20-25 хвилин, після яких проводилась бесіда про пережиті відчуття та труднощі під час виконання. Текст таких сеансів був створений на основі аналогічного з книжки Кандиби В. М. „Непознанное и невероятное: энциклопедия чудесного и непознанного”.

Комплекс індивідуальних занять та занять з інструктором складали психокорекційну роботу з досліджуваними, яка проводилась протягом 3-х місяців. Після цього було проведене повторне психодіагностичне дослідження.

ВПРАВИ ДЛЯ ТРЕНУВАННЯ ПОЧУТТІВ

Вправа 1. Розширення вашого словника щодо характеристики почуттів шляхом їх класифікації

Поверніться до переліку слів, що ними називають різні емоції, які ви відтворили на початку цієї глави. Витратьте дещо більше часу для розширення цього переліку. Один шлях до цього – розглянути п'ять категорій слів, що ними позначають почуття, які б дали вам певне уявлення про те, як людина думає про життя.

До першої категорії належать слова, що репрезентують змішані або амбівалентні почуття. У таких випадках почуття часто дуже нечіткі, а ваша задача — допомагати класифікувати глибші емоції, що лежать в основі вимовленого вголос слова.

Нижче наведіть перелік слів, що являють собою заплутані чи невизначені почуття (наприклад, „збентежений”, „тривожний”, „амбівалентний”, „готовий розплакатися”, „надломлений”, „із змішаними почуттями”).

Слова, що означають змішані, невизначені почуття:

Поширена помилка – припущення, що ці слова репрезентують базові почуття. Найчастіше ці слова приховують глибші почуття. Особливо в цьому контексті важливе слово „тривога” – іноді це невизначений показник змішаних почуттів.

Наступні три категорії слів, що характеризують емоції, були запропоновані Osgood, Suci і Tannenbaum (1957), які розподілили прикметники на біполярно протилежні категорії: (хороший – поганий, розумний – дурний, сильний – слабкий та інші). Слова, що характеризують емоції, можна розподілити на категорії так само. Ви виявите, що можна відтворити більше слів для розширення свого словникового запасу щодо слів, які характеризують почуття, через описаний нижче процес. Крім того, *ви дізнаєтесь, що розпізнавання слів партнера, які відповідають протилежному зразку, допоможуть вам зрозуміти його почуття.*

Візьміть свій перелік слів і розподіліть їх на категорії, що, як вам здається, репрезентують відповідно активність, силу або оцінку. У деяких випадках ви записуватимете слова не в одну, а в кілька категорій. Вам надається простір також для того, щоб зробити перелік слів, які характеризують протилежні почуття.

Почуття активності (активний – пасивний, прудкий – повільний, пригнічений – надмірно активний)

Слово, що характеризує
активність

Слово, що характеризує
протилежне – пасивність

Почуття сили (могутній – безсилий, сильний – слабкий, умілий – незграбний)

Слово, що характеризує
силу

Слово, що характеризує
протилежне – безсилля

Почуття оцінювання (хороший – поганий, нудний – цікавий, гарний – жахливий)

Слово, що характеризує

Слово, що характеризує

позитивну оцінку

протилежне – негативну

_____	_____
_____	_____
_____	_____

П'ята категорія – почуття часто представлені через метафори, конкретні приклади і порівняння. Часто легше охарактеризувати свої емоції, якщо сказати, що ви як „викручена ганчірка для посуду”, ніж сказати, що ви стомлені й виснажені. Можна навести інші приклади: „нудний, як пустеля”, „беззмістовний, як пуста миска”, „закручений”, „гордий, як лев”, „безтурботний, як пташка”. Метафори можуть також репрезентувати заплутані, активні, оцінювальні емоції або емоції сили. Оскільки часто метафори – це маски більш складних почуттів, іноді не варто просто приймати наведені вище вирази – ви маєте досліджувати почуття, що лежать в їхній основі. Після створення переліку, який складається щонайменше десяти метафор, вам необхідно відтворити перелік метафор з протилежним значенням і навести приклади.

Метафори, порівняння і конкретні приклади почуттів

Метафора

Метафора з протилежним
значенням

_____	_____
_____	_____
_____	_____

Вправа 3. Встановлення відмінностей між відображенням почуттів і переповіданням

Основною ознакою, що відрізняє відображення почуття від переповідання, є слово, яке відображає емоцію. Багато переповідань містять у собі відображення почуттів. Розгляньте наведені далі два приклади. У першому прикладі ви повинні позначити, яке з речень є переповіданням (П), яке відображенням почуттів (ВП), а яке – заохочувальним стимулом (ЗС).

„Я дійсно збентежений. Я не можу знайти для себе житло. Я продивився велику кількість квартир, але всі вони дуже багато коштують. Я стомлений і не знаю, куди мені звертатись”.

Розставте умовні позначення П, ВП, ЗС або комбінацію з них до зазначених далі відповідей, якщо було використано більше однієї навички.

„Куди звертатись?”

„Стомлений...”

„Ви дуже стомлені й збентежені”

„Пошук квартири був просто невдалим, всі вони дуже багато коштують”

„Ви виглядаєте стомленим і збентеженим, ви наполегливо шукали квартиру, але не змогли знайти таку, яку можете собі дозволити”

Далі для прикладу напишіть заохочувальний стимул, переповідання, відображення почуттів і комбінацію переповідання+відображення почуттів.

„Вірно, я дійсно стомлений і фрустрований. Так, насправді я злий. Одного разу вони повелися зі мною як з поганню!”

Заохочувальний стимул: _____

Відображення почуттів: _____

Комбінація переповідання і відображення почуттів: _____

Вправа 4. Визнання почуттів

Ми побачили, що відображення почуттів у стислій формі (або визнання почуттів) може бути корисним у ваших взаємодіях протягом дня з зайнятими і роздратованими людьми. Щонайменше один раз на день свідомо вживайте в стан офіціантки, учителя, працівника станції обслуговування, телефоністки або друга й у стислій формі визнавайте почуття („Ви, здається, страшенно зайняті й обмежені у часі”). Після цього зробіть коротке „Я” – твердження („Чи можу я вам допомогти?”, „Мені слід повернутись?”, „Сьогодні у мене самого також мало часу”) і далі відзначте, що відбувається:

Вправа 5. Вивчення власного словника почуттів

Напишіть есе з 200 слів на тему, що вас цікавить. Або вивчіть лист, якого ви написали своєму другу чи родичу. У будь-якому разі далі той перелік слів і метафор, що відображають ваші почуття:

Наразі класифікуйте слова, що відображають ваші почуття, в такі: активності, сили й оцінювання. Що ви виявляєте?

Вправа 2. Пошук позитивних якостей у повсякденному житті

Виявити позитивні якості друга або члена сім'ї. Це може бути особливо корисним для них, коли вони стикаються з питаннями, що викликають хвилювання чи тривогу. Нагадування людям, що у них є сильні якості, допомагає їм самотійно визначити проблеми. Напишіть далі звіт про отримані вами результати.

Вправа 1. Напишіть додаткові твердження, які репрезентують п'ять рівнів емпатії.

„Я дійсно стривожений. Мене затримала Внутрішня служба департаменту податків і зборів за те, що я не декларував усі свої прибутки. Я відмовляюсь сплачувати гроші для того, щоб їх вкладали у те, у що я не вірю, наприклад, витрачали їх на війну. Досі я завжди намагався бути чесним, але цього разу я думаю, можливо, зайшов надто далеко!”

Нижче напишіть твердження, які репрезентують п'ять рівнів емпатійних відповідей на проблему, описану вище. У цих твердженнях можна вживати будь-яку навичку, але переповідання і відображення почуттів, можливо, найясніші і найпростіші для написання.

Рівень 1 (від'ємний): _____

Рівень 2 (дещо від'ємний): _____

Рівень 3 (рівнозначна відповідь): _____

Рівень 4 (дещо адитивна): _____

Рівень 5 (адитивна): _____

„Мій хлопець вступив до коледжу, і я сумую за ним страшенно. Ми розумілись з ним просто чудово і так багато різних речей робили разом. Але зараз він пише не дуже часто. Я рада, що у нього все добре... але як бути мені?”

Знову напишіть твердження, які репрезентують п'ять рівнів емпатійних відповідей.

Рівень 1 (від'ємний): _____

Рівень 2 (дещо від'ємний): _____

Рівень 3 (рівнозначна відповідь): _____

Рівень 4 (дещо адитивна): _____

Рівень 5 (адитивна): _____

Вправа 2. Практикування конфронтації неузгодженостей

Службовець п'ятий день підряд приходить на роботу із запізненням і, звертаючись до керівника, промовляє:

„Пробачте, але я просто не в змозі нічого зробити. Звичайно, я можу з цим впоратись, але не сьогодні”.

У цьому випадку конфронтаційним твердженням керівника могло б бути таке:

„Боб, з одного боку, ви говорите, що ви звичайно не запізнюєтесь. З іншого боку, ми обидва знаємо, що ви запізнювались увесь тиждень. Як ви це можете поєднати?”.

Як уже згадувалося, головним у таких твердженнях є неоцінювальна інтонація голосу і мова тіла. Можливо, найважчим аспектом успішної конфронтації є відсутність демонстрування засудження через невербальні прояви гніву або фрустрації.

Використання моделі речення „З одного боку..., але з іншого боку...” забезпечує стандартом і корисним формулюванням поточної конфронтації. Звичайно, ви можете також використати такі варіанти, як „Ви говорите..., але ви робите...”, і не забувайте контролювати конфронтацію за допомогою перевірки.

Напишіть конфронтаційні твердження для наведених далі ситуацій. Не забувайте включати перевірку конфронтації.

„Так, моя сім'я дійсно важлива для мене . Мені подобається проводити з нею багато часу. Коли я здійснию цей великий проект, я не працюватиму так багато і почну робити те, що мені слід. Нема проблем”.

„Мені дійсно хочеться вступити до державного університету, але я боюсь, що у мене не буде грошей або не вистачить балів для того, щоб потрапити туди”.

„Ми з дочкою не можемо добре порозумітися. Я відчуваю, що я дійсно стараюсь, але вона не реагує. Лише минулого тижня я купила їй подарунок, але вона просто проігнорувала його”.

Вправа 3. Практика зі шкалою реєстрації впливу конфронтації

Перегляньте шкалу реєстрації впливу конфронтації. Потім напишіть відповіді на наведені далі конфронтації, зображаючи кожний з якірних моментів на шкалі реєстрації впливу конфронтації.

Сем: „Як ви можете розраховувати на те, щоб я виконував хатню роботу? Це жіноча справа!”

Хел: „З одного боку, ви вважаєте, що хатня робота – це жіноча справа, але з іншого – ви очікуєте, що ваша дружина допомагатиме вам заробляти на щоденний хліб, а також поратися з господарством. Як ви це поєднуєте?”

Напишіть п'ять відповідей різних рівнів за Сема:

Перший рівень (заперечувальний): _____

Другий рівень (часткове дослідження неузгодженості): _____

Третій рівень (повне дослідження, але ніякої зміни): _____

Четвертий рівень (рішення жити з неузгодженістю): _____

(Тут зверніть увагу на те, що рішення жити з неузгодженістю може не задовольняти структуру ваших особистих цінностей, але воно може довільним для клієнта.)

П'ятий рівень (створення нових, більших, вичерпніших конструкцій, моїх форм поведінки): _____

Вправа 2. Методика групової практичної роботи з навичкою дерефлексії і зміни настанов

Ця вправа спрямована на те, щоб нагадувати вам про силу і важливість віднаходження позитивних параметрів і значень в негативних ситуаціях. Тут головна ваша мета – запобігання і урівноваження надмірної уваги, що надається негативним моментам у переживанні життєвої проблеми, допомагаючи людям віднаходити позитивні та сильні сторони у важких неприємних ситуаціях.

Задача особи – обговорити щось негативне у своєму житті. Наприклад:

Хвороба.

Смерть.

Втрата роботи або нездатність знайти роботу.

Нещасний випадок.

Розлучення або інша важлива втрата.

Зрада другом.

Перша задача – дізнатися про негативний досвід особи через з'ясування і відображення значення (як у першій вправі). Проте далі необхідно знайти позитивну сторону досвіду через розпитування. Наприклад, під час обговорення хвороби: „Чи могли б ви розповісти про деякі позитивні переживання або про що-небудь таке, чого ви навчилися в лікарні?“, „Які обставини ви навчилися цінувати більше в результаті цього досвіду?“, „Що ви в результаті тепер цінуєте навіть більше?“

Підсумуйте тут свої знахідки щодо концепції дерефлексії (або використайте бланк зворотного зв'язку)

Уважна поведінка являє собою простий набір навичок. А ще – це обізнаність у тих навичках і компетентність у них, що створює фундамент ефективного інтерв'ювання. Ви можете ніколи не зупинитись у поліпшенні своєї навички уважної поведінки; завжди є простір для її удосконалення.

Наведені далі кроки виявилися найбільш корисними як систематизований підхід до опанування уважної поведінки.

Умисне уважне ставлення

Протягом бесіди з другом або знайомим навмисно будьте уважним і слухайте старанніше, ніж звичайно. Підтримуйте контакт очей і відкрити, уважну позу, а також додержуйтеся теми розмови партнера. Зверніть увагу на його реакцію. Що сталося з позою його тіла? З мовними схемами?

Вам необхідно порівняти умисне уважне ставлення з неуважним. Що відбувається, коли ваші очі блукають, поза вашого тіла стає більш напруженою або ви змінюєте тему?

Напишіть свої відповіді до цієї вправи.

ПРАКТИЧНІ ВПРАВИ І САМООЦІНКА

Самооцінка і контроль

Мета цього розділу – дослідити свої власні стереотипи уважної поведінки. Особливу увагу буде приділено рівню вашого володіння уважною поведінкою. Рівні опанування уважної поведінки можуть вимагати додаткових пропозицій під час засвоєння цієї базової навички.

1. Яка ідея з усіх наведених у цій главі найбільше сподобалася вам?

2. Який стиль уважної поведінки є притаманним для вас?

Чи здатні ви розуміти проблему або тривогу з точки зору іншої особи або ви звичайно робите спробу дуже швидко надавати відповідь або поступово вирішувати проблему? Які властивості невербальної уважної поведінки притаманні вам?

3. На які теми найімовірніше ви легко звертатимете увагу?

Які теми ви вважаєте більш важкими? На яких темах ви могли б особливо наголошувати?

4. Набуття навичок уважної поведінки.

Уважну поведінку можна розглядати як таку, що має чотири основних рівні опанування: розпізнавання, набуття базових навичок, активне опанування і набуття навички викладання. Покажіть далі, які вміння ви опанували. Вам, можливо, необхідно практикувати ті навички, які ви вважаєте найважчими для подальшого опанування. У всякому разі, напишіть стислі й конкретні докази того, що ви опанували це вміння.

Здатність написати твердження, що характеризують уважну й неуважну поведінку.

Здатність через спостереження розпізнавати специфічні індивідуальні та культурні відмінності в стилях уважної поведінки людей.

Вправа 7. Часткове перекривання і відтворення переживань

Для того щоб відчувати часткове нашарування переживань, подумайте з хвилину про місце, де вам було особливо зручно і приємно. Потім спробуйте побачити те місце; відразу, як тільки ви зробите це, подивіться на нього близько. Далі почуйте звуки цього місця; можливо, ви можете також викликати у своїй уяві запах. Насамкінець, відзначте будь-які тілесні відчуття, що виникають під час виконання цієї вправи.

Для того щоб простежити це, запропонуйте своєму другові попрацювати з вами і розкажіть йому про свій досвід. Посувайтеся поволі й використовуйте навички спостереження за клієнтом так, щоб ви діяли в унісон зі своїм другом і занадто не поспішали. Ви виявите, що ваш „клієнт” може знову відтворювати минулі позитивні переживання. Підсумуйте далі ваші спостереження:

Коли ви працюєте з клієнтом, якому важко чітко висловлюватися щодо стосунків або проблем, що він мав у минулому, ви виявите, що така сама вправа допоможе йому відновити у свідомості старе переживання. Проте користуйтеся цією вправою обережно і з дотриманням правил етики і лише з тими клієнтами, з якими у вас є надійний контакт і довіра.

3. Набуття навичок спостерігання

Які конкретні вміння ви опанували? Наведіть далі конкретні докази опанування вами кожного рівня. Додаткове підтвердження може забезпечуватися записами, стислим викладом та практичним засвоєнням знань.

Ідентифікація. Ви будете здатні відзначати широке різноманіття проявів невербальної й вербальної поведінки у людей і зможете ідентифікувати суперечності між цими формами поведінки.

Здатність помічати стереотипи контакту очей, особливо зміни цих стереотипів.

Здатність помічати вираз обличчя і мову тіла, особливо зрушення і зміни залежно від певних тем.

Здатність помічати якості голосу, особливо його зміни та затримки.

Здатність помічати гармонію рухів.

Здатність помічати як клієнт дотримується теми.

Здатність помічати точно сформульовані та непевні „Я” – твердження

Здатність помічати модальність сприймання інформації (слухову, зорову або кінестетичну).

Здатність помічати суперечності у вербальній і невербальній поведінці:
між проявами невербальної поведінки,

між двома твердженнями,

між твердженнями і невербальною поведінкою,

між людьми,

між людьми й обставинами,

між тим, що людина говорить, і між тим, що вона робить.

Набуття базових навичок. Ви зможете демонструвати такі самі навички спостереження у своїй власній практиці. Наприклад, ви звертатимете увагу на зрушення тіла, зміни контакту очей або забарвлення шкіри, а також вербальні стереотипи, що постійно повторюються. Наведіть один конкретний приклад свого власного спостереження під час інтерв'ю за невербальною, вербальною та суперечливою поведінкою.

Здатність помічати прояви невербальної поведінки.

Здатність помічати стереотипи вербальної поведінки.

Здатність помічати суперечності у поведінці.

ІНДИВІДУАЛЬНА ПРАКТИЧНА РОБОТА

Вправа 1. Ідентифікація навичок

Які із зазначених далі навичок ви б ідентифікували як заохочувальні стимули (З), повторення тверджень клієнта (ПТ), переповідання (П) чи підсумовування (ПС)? Пам'ятайте, що повторення тверджень розглядається як різновид заохочувального стимулу.

„У-гу...”

Мовчання, мова тіла, що сприяє розмові

„Жахливий?”

„Передумати?”

„Ви б хотіли повернутися до коледжу”

«Я чую, ви говорили, що змінили своє рішення й обмірковуєте своє повернення до коледжу, але реальною проблемою може стати фінансове становище. Це так?»

Вправа 2. Складання у письмовій формі заохочувальних стимулів, повторень тверджень, переповідань і підсумовувань

«Я тільки що порвала стосунки з Даном. Я більше не могла терпіти його пияцтво. Було чудово, коли він приходив тверезим, але це бувало не часто. Проте це мене робить самотньою. Я не знаю, що я буду робити з дітьми, де взяти гроші та як шукати собі роботу».

Напишіть три різних типи мінімальних заохочувальних стимулів для наведеного вище висловлювання

Напишіть повторення твердження:

Зробіть переповідання (включіть до нього перевірку):

Складіть резюме (створіть дані).

ГРУПОВИЙ ТРЕНІНГ

Правила роботи в групі

Щодо складу групи, то вважається за необхідне, щоб вона була гетерогенною за віком і статтю, життєвим досвідом, особистісними стилями та конфліктами.

Режим роботи групи залежить від цілей та можливостей учасників. Це можуть бути заняття раз на тиждень по три-чотири години протягом кількох місяців, можуть бути щоденні заняття протягом тижня по 6-8 годин, а може бути марафон, де заняття проходять упродовж декількох діб і тривають не менше 12 годин на добу. Це дає змогу заглибитися у групову ситуацію.

У кожній групі виробляються певні загальні норми. Це прийняті правила поведінки, які регулюють дії учасників і дозволяють використовувати санкції при порушенні норм. Питання про норми звичайно обговорюється в ході першої зустрічі групи, але лише згодом ці норми стають правилами життєдіяльності. Наприклад, така норма, як *відкритість* (високий рівень саморозкриття), пов'язана з ризиком бути самим собою. Спочатку учасники бояться „прорвати оболонку” своєї захисної поведінки, вважаючи, що їхні істинні почуття нікого не цікавлять. Лише з розвитком групи відкритість стає нормою поведінки, оскільки учасники врешті-решт переймаються думкою: якщо вони не будуть замикатися в собі, то набагато більше пізнають для себе нового та корисного.

Однією із норм спілкування в групі є *принцип „тут і зараз”*, тобто дискутуються події, що виникають у даній групі та переважно в даний момент. Це дає змогу учасникам перейти від загальних міркувань до конкретних фактів.

Важливою нормою групового життя є *заохочення емоційної виразності*, тобто акцентування уваги на емоційних станах і використання слів, які описують ці стани (наприклад: „Твоя міміка на цей момент викликала в мене роздратування”). Розкриттю емоційного стану учасників групи сприяють образні асоціації та метафори, що виникають при цьому („Я зараз мов та торбинка з відірваними ручками”).

Однією з корисних групових норм виступає *принцип конфіденційності*, який сприяє реалізації такої норми, як саморозкриття. Учасники більше довіряють одне одному, якщо знають, що нічого не перетне меж їхньої групи. До того ж принцип конфіденційності допомагає зберегти необхідну напругу в обговоренні тих чи інших питань (якщо учасники зачіпають ці питання поза групою, то потреба в їх дискусії в групі зменшується).

Зміст групових норм засвоюється учасниками поступово в ході роботи групи після нагадувань і демонстрації конкретних помилок чи, навпаки, прикладів їх успішного використання.

Керівництво групою. Успішність групової психокорекції та психотерапії багато в чому залежить від особистості керівника. Як правило, групою керує психолог, принаймні на перших етапах. Його професійний обов'язок – гарантувати благополуччя кожного члена групи (хоча існують й інші думки).

Поступово з-поміж учасників групи виокремлюються лідери, що намагаються виявляти більшу активність, ніж інші. Специфічними лідерськими рисами виступають ентузіазм, домінантність, упевненість, розум, рівновага,

розміркованість, зрілість, сильне „Я”, низька тривожність, сприйнятливість, інтуїція, багата фантазія, емпатія, бажання допомогти іншим, терпимість до фрустрації та невизначеності.

З розвитком групи стиль керівництва може змінюватися. Наприклад, авторитарний стиль більш адекватний на перших етапах, коли динаміка групи настільки незрозуміла для учасників, що вони не можуть усвідомити, що відбувається. Використання структурованих вправ прискорює подолання групою початкової нерішучості.

Узагалі керівник групи виконує чотири ролі: *експерта, каталізатора, диригента та зразкового учасника*.

Як експерт, керівник коментує групові процеси, допомагає учасникам об'єктивно оцінити свою поведінку та її вплив на ситуацію й образ „Я”. Але якщо керівник стає тотальним коментатором, то група перетворюється на шкільний клас.

Як диригент, керівник групи вирівнює внески кожного до групової взаємодії.

Керівник групи виступає і як зразковий учасник, якого наслідують інші у відкритості та автентичності, у високому рівні міжособистісного функціонування.

Етапи групового процесу. Всі групи послідовно проходять основні етапи своєї життєдіяльності, незважаючи на те, що вони можуть суттєво відрізнятися одна від одної за своїми цілями, стилем керівництва, ідеологією.

Перший етап – це створення групи та знайомство. Всі учасники та керівник сідають у коло, щоб було видно та чути кожного. Учасники по черзі знайомляться, розповідають про себе те, що вважають за необхідне, в тому числі про свої мотиви та цілі щодо участі в групі. Якщо стиль керівництва вседозволяючий і група буде неструктурованою, заняття можна розпочати фразами: „Почнемо. Все у наших руках, і що самі забажаємо зробити, те й отримаємо” або „Я трохи хвилююсь, але, подивившись на вас, заспокоююсь. Адже усім разом не так страшно. Ну що ж, з чого почнемо?” Але сказати так – це значить кинути групу у прірву невизначеності, що так важко переживається всіма учасниками.

Аби пом'якшити ситуацію, керівник може запропонувати якісь способи знайомства, бо розуміє, що учасники відчувають залежність, дуже занепокоєні, пасивні та очікують від керівника чітких порад, як їм себе поводити. Можна запропонувати такі вправи.

1. „Хто я?”

Кожний учасник десять разів письмово відповідає на одне й те ж запитання: „Хто я?” Після десятихвилинної роботи учасники приколюють на груди аркушик паперу з відповідями. Починається „броунівський рух” по кімнаті.

Кожний підходить до кожного, читає відповіді та, за бажанням, коментує.

2. *Кожний учасник розповідає про себе від імені якоїсь речі, що йому належить.*

Наприклад: „Я – бантик на лівому чоботі, я трошки стирчу та виглядаю інколи збентеженим, але дарма. Я розумію свою необхідність на своєму місці...”

3. „Мій вибір”.

У колі на підлогу викладаються малюнки або фотографії (приблизно 20 штук), бажано різного змісту. Всі учасники під музику протягом десяти хвилин ходять, роздивляються та вирішують, яка картинка їм більше до вподоби. Потім сідають на свої місця і по мірі психологічної готовності виходять у коло, беруть картинку і розповідають усім, чому їхній вибір саме такий.

Знайомство триває близько години, але напруга та внутрішня невизначеність в учасників не вщухають. Якщо керівник не намагається структурувати груповий процес, то на *другому етапі* напруга сягає максимуму і супроводжується агресивними випадками на адресу керівника, звинуваченнями в некомпетентності, нерішучості. Щоб внести в групу момент конфронтації, керівник інколи вживає спеціальні засоби, що допомагають учасникам розірвати свою „оболонку” та висловити перші дійсно „живі” почуття, тобто почуття „тут і зараз”.

Керівник сприймає почуття ворожості не захищаючись, забезпечує зворотний зв'язок, щиро й відкрито висловлюючи свої почуття, підтримує вираження почуттів у інших учасників. Це веде до *зростання довіри та свободи в групі*.

Відтак група переходить до *третього етапу* – *формування групової згуртованості як найважливішої умови її функціонування*. Існують спеціальні вправи, які сприяють розвитку довіри в учасників групи.

1. „Поводир”.

Група розбивається на пари: один – поводитир, другий – той, кого ведуть. Останньому зав'язують очі, беруть за руку та водять по кімнаті, даючи можливість отримати якомога більший досвід.

Потім міняються ролями. Вправа триває для кожного 5-10 хвилин.

2. „Дзвін”.

Група стає в коло, а один із учасників – посередині, заплющивши очі. Учасники простягають руки та починають потрохи штовхати його, передаючи з одного боку на інший. Бажано, щоб кожний побував у середині кола.

3. „Падіння”.

Група розбивається на пари. У кожній парі один учасник падає на спину, а другий, спираючись на підставлену ногу чи присідаючи, підхоплює першого. Потім міняються ролями.

Можна розбиватися на трійки та підтримувати одного удвох.

На третьому етапі поступово складається атмосфера взаємної емоційної привабливості учасників, виникає підтримка.

Четвертий етап – *це період активно працюючої групи*. Тепер, спілкуючись на основі довіри, учасники можуть актуалізувати внутріособистісні та міжособистісні конфлікти.

Під час вільного спілкування учасники отримують інформацію про те, якими їх бачать інші: між ними встановлюється зворотний зв'язок. Він дає змогу направляти неадекватну поведінку, експериментувати з останньою, краще зрозуміти груповий процес. Є декілька умов для того, щоб зворотний зв'язок був ефективним: він має виглядати як емоційна реакція на поведінку учасника; має бути своєчасним, а не відкладеним; має бути описовим (описовим), наприклад: „Ти двічі, не дослухавши мене, відвернувся”; має бути

конструктивним (а не, приміром, таким: „Мені не подобається твоє кругле обличчя”).

Основним методом роботи на четвертому етапі є групова дискусія. Розрізняють три види дискусії: 1) біографічна, коли учасник розповідає про якийсь факт своєї біографії; 2) тематична, коли обговорюється актуальна для більшості присутніх тема; 3) інтеракційна, коли обговорюються групові феномени, такі як лідерство, залежність, співробітництво, групові ролі, конфлікти та засоби їх розв'язання, формування підгруп і т. ін.

У дискусію можуть бути включені рольові ігри, розроблені на основі конкретних життєвих ситуацій. Вони допомагають учасникам краще зрозуміти проблему (відчути інсайт), емоційно відреагувати, тобто отримати ефективну розрядку, переживаючи катарсис. Катарсису зазнає не тільки автор драматизації, а й учасники-актори і навіть глядачі цієї гри.

У груповому процесі часто застосовують невербальні вправи, – по-перше, аби скоротити емоційну дистанцію між учасниками, по-друге, щоб потренуватись у переданні та розумінні почуттів.

На п'ятому, заключному етапі робота групи вирізняється тісною згуртованістю, значним терапевтичним та коригуючим потенціалом, обов'язковим виконанням групових норм, високою інтенсивністю міжособистісного спілкування. На цьому етапі завершується дослідження учасниками своїх особистісних проблем, нових засобів поведінки та емоційного реагування. Останнім акордом є підбиття підсумків роботи групи, оцінка учасниками величини власного внеску до групи та величини отриманого від неї (за шкалою від нуля до десяти). Учасники обмінюються побажаннями, подяками тощо.

Заняття закінчуються, але груповий ефект живе в кожному з учасників. Те, наскільки він буває стійким та корисним, свідчить про результативність групи. К. Роджерс писав, що можна вважати групу успішною, якщо через місяць після зустрічей більшість учасників відчуває, що група пішла їм на користь, сприяла їхньому подальшому розвитку.

ТРЕНІНГ РОЗВИТКУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Етапи тренінгу.

1) Групи по 4 учня одержують листки паперу, кожний повинний, дописуючи свою думку, відповісти на запитання: що таке відповідальність? перед ким вона виявляється? у яких ситуаціях вона необхідна? що вона дає як окремому людині, так і навколишньому? за що я в житті відповідаю? за що хотів (а) би відповідати?

Тут викристалізовується уявлення про відповідальність (інтеріоризація).

2) Активація відповідальності: “Робота в дружньому колі”: знайомство кожного з учасників з експериментатором і один з одним; кожний розповідає свою біографію, роблячи акцент, наприклад, на темі придбання друга; учасники групи діляться один з одним тим, як вони виробляли в собі навички, наприклад, чистити зуби, плавати. Потім переходять до теми відповідальності й прикладів із життя; учасники оцінюють власну відповідальність, говорять про те, як вони її розуміють (як вантаж, радість і ін.).

Тут відповідальність екстеріорізується, набуває емоційного забарвлення.

Вправа 1. "Що таке відповідальність"

1) Дати письмову відповідь на запитання анкети:

Які якості особистості із перерахованих нижче найяскравіше характеризують відповідальність? (Виписати не більше 5 відповідей).

1. Громадська активність.	10. Пунктуальність.
2. Наполегливість у досягненні мети.	11. Самодисципліна.
3. Відповідальне ставлення до справи.	12. Витримка.
4. Самостійність у прийнятті рішень.	13. Терплячість.
5. Вірність у виконанні обов'язку.	14. Цілеспрямованість.
6. Готовність відповідати за наслідки власних дій.	15. Чесність.
7. Вміння підкоряти особисті інтереси загальним.	16. Принциповість у критиці недоліків.
8. Ініціативність.	17. Єдність слова і дій.
9. Старанність.	18. Толерантність.
	19. Здатність особистості до співпереживання.
	20. Чутливість до чужого болю.

1. Що, на Вашу думку, означає бути відповідальним?
2. Чи має значення відповідальність для життя людини?
3. У чому ви вбачаєте значення виховання почуття відповідальності для людини?

4. Чи впливає прагнення бути відповідальним на Ваш інтелектуальний (розумовий) і духовний розвиток?

Обговорення анкети

Вправа 2. Відповідальність – Безвідповідальність.

Поставте "х" у відповідну колонку залежно від того, вважаєте ви твердження відповідальним чи безвідповідальним.

Твердження	Безвідповід.	Відповід.
1. Я усвідомлюю зараз, що сказане мною було грубим, і те, чого я дійсно хочу, це залишитися друзями.		
2. Вона сказала мені, що я зможу це зробити.		
3. Все залежить від того, як на це подивитися.		
4. Ніхто не говорив мені, що я повинен був...		
5. Я засмутився після того, як подивився цей фільм.		
6. Я знаю, що правий, і не має значення, що ти говориш.		
7. Я не забуду більше підручник. Я покладу його зараз у портфель.		
8. Я хотів би мати більше друзів.		
9. Якщо я буду більш дружелюбний, у мене буде більше друзів.		

10. Хоча мені було й боляче того разу, однак я все ж дещо виніс із цього досвіду. 11. Люди завжди насміхаються наді мною. 12. Я поважаю твою думку. 13. Я приймаю твою точку зору. 14. Я згодний з тим, що ти говориш, і ...		
--	--	--

– Обговорення.

Вправа 3

У кожній із запропонованих ситуацій Ви ведете себе відповідально і безвідповідально. Поставте їх у відповідній колонці.

Ситуації	Безвідповід.	Відповід.
1. Ви відчуваєте себе сильним і впевненим. 2. Ви відчуваєте себе слабким і безпорадним. 3. Ви знаєте, що зможете вирішити проблему. 4. Ви впевнені, що проблема дуже складна, щоб її вирішити. 5. Ви запитуєте себе, який урок ви бажаєте винести з того, що сталося. 6. Ви вважаєте себе смішним і безпорадним, коли робите помилки. 7. Ви чекаєте, що трапиться щось хороше. 8. Ви отримуєте задоволення від того, що зараз робите. 9. Ви покладаєтеся на те, що батьки не дозволять Вам потрапити в неприємність. 10. Ви вважаєте, що вчинили правильно.		

– Обговорення.

ПЛАН ПРОВЕДЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

Перший етап. Самопізнання. Час – 4 години.

План проведення:

1. Ознайомлення з цілями та задачами тренінгу; удосконалення навичок спілкування в емоційній, раціональній, поведінковій сферах.

2. Оцінка учасниками групи виявлення різних навичок спілкування (ранжування шляхом перестановок); оцінка задоволеності кожного учасника своїм місцем у ряду; можливі переміщення.

3. Бесіда в колі про роль ставлення людини до самої себе та здатності самоаналізу для успіху в спілкуванні.

4. Спроба самооцінки власних позитивних та негативних якостей у спілкуванні.

5. Оцінка та порівняльний аналіз групою позитивних та негативних особливостей двох членів групи, які представляють себе найбільш і найменш успішними в спілкуванні (за результатами ранжування).

6. Сумісні групові дії: шляхом рухомої соціометрії оцінки ставлення до себе, оточуючих.

7. Самозвіт.

Другий етап. Встановлення контакту з групою. Час – 4 години.

План проведення:

1. Розминка у формі групової взаємодії:
 - невербальна передача уявного предмета по колу;
 - виявлення членів групи, які вносять найбільші перекозчення в передачу інформації.
 2. Дискусія:
 - з'ясування очікуваних результатів від тренінгу;
 - виявлення компонентів спілкування найбільш вагомих з точки зору групи у розвитку;
 - узагальнення підсумків дискусії керівником тренінгової групи.
 3. Виступ перед аудиторією – встановлення контакту з групою.
- Завдання: звернутися до присутніх з короткою промовою на патріотичну тему.

4. Аналіз виконання завдання:
 - оцінка змістового блоку виступу;
 - сила емоційного та індивідуально-особистісного враження, яке викликав промовець;
 - виконання промовцем вимог до етапів акту спілкування;
 - виявлення основних прогалин у спілкуванні.
5. Самозвіт.

Третій етап. Адресація повідомлення. Час – 4 години.

План проведення:

1. Розминка: дія в парах зі зміною партнера:
 - привітання інших потисканням рук у руху по колу з передачею індивідуального ставлення;
 - „дзеркало” – зображення рухів, постав, міміки, пантоміміки, погляду партнера.

Зображення дій із зображуваним предметом із задачею домогтися розуміння у всіх учасників.

2. Вправа:
 - читання газетного уривку на патріотичну тематику з одночасною передачею різноманітних переживань, які не відносяться до змісту;
 - вгадування учасниками істинного смислу.
3. Аналіз:
 - оцінка адресації повідомлення;
 - відповідність стилю повідомлення індивідуальному стилю виступаючого;
 - особливості передачі конкретного емоційного стану аудиторії.
4. Дискусія про рамки ролі майбутніх аграріїв та їх індивідуальний стиль.
5. Самозвіт.

Четвертий етап. Тренування виразної поведінки. Час – 6 годин.

План проведення:

1. Розминка:
 - виразна хода (програвання різноманітних ролей, запропонованих ведучим);
 - бесіда на особистісні теми з партнером;

- невербальні сумісні дії з партнером;
- порівняння вражень від невербальних та вербальних контактів.

2. Самозвіт.

П'ятий етап. Тренування емпатії та вираження емоцій. Час – 6 годин.

План проведення:

1. Розминка. Невербальні відповіді на питання про здоров'я, улюблений вид спорту, хобі і т.д.:
 - оцінювання товариськості рук із закритими очима;
 - аналіз індивідуально-особистісних характеристик незнайомої людини.
2. Вибачення за ненавмисну образу.
3. Аналіз вправ:
 - оцінка вміння ввійти в контакт;
 - репрезентація себе в оточенні інших;
 - адекватний вибір часу, місця і форми для вибачення.
4. Дискусія, спрямована на аналіз патріотичних почуттів, переконань, установок тощо.
5. Самозвіт.

ТЕМАТИКА КРАЄЗНАВЧИХ НАУКОВО-ПОШУКОВИХ РОБІТ ДЛЯ УЧАСТІ У ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ КОНКУРСІ СТУДЕНТСЬКИХ НАУКОВИХ РОБІТ (З ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ)

1. Історико-культурна спадщина міста Полтави
2. Студентство аграрних ВНЗ - рушій якісних змін сучасного села
3. Державні символи України, їх культурно-історичне значення
4. Правова культура студентів-аграріїв
5. Маю честь бути студентом Полтавської державної аграрної академії
6. З роду полтавського, кореня українського
7. Підтримка сільської молоді європейського вибору України
8. Боротьба зі злочинністю - важливий напрямок у зміцненні української державності
9. Роль сім'ї в процесах державотворення
10. Молодь за здоровий спосіб життя
11. Молодь проти ВІЛ-інфекції СНІДу
12. Уроки доброти на принципах християнської моралі
13. Екологічна ситуація в Україні та на Полтавщині
14. Історія та методика ґрунтознавчих досліджень в Полтавській області в другій половині XIX та XX століть
15. Полтава: історія виникнення міста
16. Міжконфесійні стосунки в Україні та державна політика стосовно релігії і церкви
17. Держава і громадянське суспільство
18. Таємниці перещепинського скарбу на Полтавщині
19. Історія музею Полтавської державної аграрної академії
20. Оригінальні пам'ятки історії, культури і природи Полтавщини
21. Козацькі традиції на Полтавщині

22. Археологічні пам'ятки рідного краю
23. Культура і побут населення Полтавщини
24. Архітектура та історія храмів Полтавщини
25. Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації.

ТИПОВИЙ ПЛАН ПРОВЕДЕННЯ ОСОБИСТОЇ БЕСІДИ З ВЕТЕРАНОМ

- Ознайомитися з найважливішими біографічними даними (коли, де, в якій родині народився).
- Простежити процес становлення особистості в конкретному соціальному середовищі (освіта, де, коли отримав, якою професією оволодів).
- Виявити історичні умови, в яких формувалась особистість респондента.
 - Де і як зустрів початок Великої Вітчизняної війни.
 - Як і коли вступив до лав Червоної Армії (партизанського загону, підпільної групи)?
 - У яких конкретних військових операціях брав участь (дата проведення, фронти, хто керував військами, результати та наслідки операцій).
 - Найбільш пам'ятні епізоди боїв (чому?).
 - Нагороди від командування (за які вчинки, назвати конкретно один-два епізоди).
 - Скільки разів був поранений.
 - Кого може назвати серед товаришів та соратників.
 - Де, в яких умовах зустрів Перемогу.
 - Як і коли опинився в нашому місті.
 - Як склалося післявоєнне життя (де, коли, ким працював).
 - Які слова може передати сучасному поколінню молоді (записати змістовно та чітко – цитатою).
- Висновок.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз філософської, соціологічної, культурологічної, історичної, психологічної й педагогічної літератури засвідчив, що поняття „патріотизм” має соціально-історичний характер (від відчуття єдності зі своїм племенем, родом до одного з психічних утворень духовної сфери людини). Відбулася його трансформація упродовж суспільного історичного розвитку.

З’ясовано, що більшість сучасних дослідників розуміє патріотизм як сукупність етичних, духовних, громадянських, світоглядних якостей особистості, що виявляються у любові до Батьківщини, до свого народу, у вірі в його духовну силу, здатності поєднувати свою долю з його долею, в любові до рідної природи, прагненні й умінні берегти й примножувати кращі традиції народу, цінувати їх, знати національну культуру та поважати культуру інших народів.

Нами визначено патріотизм студентів-аграрників як одну з найвищих цінностей, надбань особистості, як сукупність її етичних, громадянських, світоглядних якостей, як інтегральне особистісно-професійне утворення, яке виявляється у знанні Конституції, законів України, історії свого народу, його культури, вияв толерантності до інших етносів, культур, у любові до Батьківщини, до рідної землі, почутті господаря, здатності до професійної діяльності в умовах конкурентного ринкового середовища та життєдіяльності.

Формування патріотизму студентів-аграріїв у позааудиторній діяльності – це цілеспрямований складний процес розширення знань про минуле нашого народу, природи свого краю, його культури, власних прав, обов’язків, різнобічних особистісно-професійних умінь. Він передбачає розвиток у студентів стійкої внутрішньої мотивації, рефлексії та включення їх у різнобічну позааудиторну діяльність. Саме така діяльність шляхом інтеріоризації постає внутрішнім психологічним механізмом особистісно-професійного новоутворення для майбутньої професійної діяльності в аграрному конкурентному ринковому середовищі та життєдіяльності.

2. Виокремлено структуру патріотизму студентів аграрних ВНЗ, яка включає такі компоненти: ціннісно-мотиваційний (потреба в інтеріоризації системи духовно-моральних і культурних національних і загальнолюдських цінностей, мотиви); когнітивний (знання з історії культури нашого народу, патріотична свідомість); емоційно-почуттєвий (почуття любові до Батьківщини, моральної відповідальності перед нею, повага до свого народу, відчуття духовного зв’язку з ним); діяльнісно-практичний (готовність діяти на благо своєї країни, відстоювати її інтереси, захищати їх тощо); рефлексивний (контроль та оцінка реалізованої діяльності для фіксації отриманих результатів). Структурні компоненти органічно взаємопов’язані, взаємообумовлюють і взаємодоповнюють один одного.

При визначенні рівнів розвитку патріотизму студентів встановлено наступні критерії: мотиваційний, когнітивний, емоційний, діяльнісний та рефлексивно-оцінний, які знаходять своє вираження через систему показників. При цьому виокремлено високий, середній та низький рівні розвитку патріотизму в студентів-аграрників.

Виявлені в результаті проведення констатувального експерименту недоліки в рівнях сформованості патріотизму студентів-аграрників, як-от: деформація ціннісної сфери особистості студентів-аграріїв, недостатня актуалізація в особистісній структурі сучасної молоді позитивних взірців для наслідування, недостатня повнота та глибина знань про Україну, її минуле і сьогодення, недостатня сформованість мотивації до діяльності патріотичного спрямування, низька здатність вияву в студентів-аграрників милосердя, допомоги іншим, зумовили потребу в підборі спеціального організаційно-методичного інструментарію та побудові моделі формування патріотизму в студентів-аграрників у процесі позааудиторної діяльності.

3. Розроблено модель формування патріотизму студентів-аграрників у позааудиторній діяльності, яка включає мету, завдання, зміст, види позааудиторної діяльності, форми, методи та результат. Технологія формування патріотизму в студентів-аграріїв враховувала регіональний чинник та особливості майбутньої професійної діяльності юнаків і дівчат й передбачала такі форми і методи, завдяки яким відбувалася актуалізація усіх компонентів патріотизму.

Основою розвитку патріотизму в студентів аграрних вищих навчальних закладів у позааудиторній діяльності став спецкурс „Від пізнання культури рідного краю до патріотизму студентів-аграрників”, зміст занять якого скеровувався на розвиток мотиваційної, когнітивної, емоційно-почуттєвої, діяльнісно-практичної та рефлексивної сфер. Попри те, було забезпечено участь студентів-аграріїв у різних видах позааудиторної діяльності обрано такі форми (дискусії, диспути, наукові гуртки, проблемні групи, походи-екскурсії, відвідування музеїв, клубна діяльність, літні трудові загони, стажування у країнах ЄС, природоохоронні групи, студентське братство, участь у всеукраїнських конкурсах студентських наукових робіт, студентські наукові конференції, участь у редколегії газети „Моя академія”, індивідуальні консультації, практична робота на дослідних полях та в академічній ветлікарні, зустрічі з фахівцями аграрного сектору, екофестивалі, екологічні варти, тренінг) і методи (інформаційні, дискусійні, дослідницькі, практичні, аналітичні, проектної діяльності, кейс-метод, методи польового спостереження й аналізу, ілюстрування, демонстрування, круглі столи, мозкової атаки, саморегуляції, стимулювання) позааудиторної діяльності, які сприяли розвитку в них патріотизму й були орієнтовані на особистісне зростання майбутніх фахівців.

У результаті апробації експериментальної моделі виявлено, що в експериментальних групах, порівняно з контрольними, загальні показники сформованості ціннісно-мотиваційного, когнітивного, емоційно-почуттєвого, діяльнісно-практичного та рефлексивного компонентів патріотизму є вищими завдяки включенню студентів до різнобічної позааудиторної діяльності, використанню сучасних її форм і видів та особистісно орієнтованих методів впливу, що і підтвердило робочу гіпотезу дослідження.

4. Розроблено і впроваджено методичні рекомендації, які включають зазначений вище спецкурс, що складається з шести тем. Кожна з тем містить перелік питань, питань для роздумів, проблемних запитань, ключових понять, практичних завдань, а також список використаної літератури. Позааудиторна

діяльність студентів-аграрників патріотичного спрямування здійснювалася за розробленою нами програмою. Її види – навчально-наукова, науково-дослідницька, краєзнавчо-пошукова, трудова, суспільно-корисна та волонтерська – вирізнялися чітко окресленими формами та методами.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів розробленої проблеми. Подальшого поглибленого теоретичного аналізу та експериментальної апробації потребує проблема формування патріотизму студентів-аграрників у навчально-пізнавальній діяльності (засобами гуманітарних наук) та дослідження системи виховної діяльності в аграрних вищих навчальних закладах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. „Школа – Родина”, педагогічний експеримент гуманітарної гімназії № 23 м. Житомира. – Житомир, 2002. – 20 с.
2. Абрамова Р. М. Воспитание патриотизма – теория и практика / Абрамова Р. М., Котова И. Г. // Нові технології навчання : наук.-метод.зб. – Київ–Вінниця, 2011. – Вип. 67. – Ч. 2. – С. 40–42.
3. Азаров В. М. Патриотическое воспитание военнослужащих: проблемы и пути их решения / В. М. Азаров // Военная мысль (военно-теоретический журнал). – 2003. – № 3. – С. 56–65.
4. Академік М. І. Вавилов і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / [уклад.: Самородов В. М., Халимон О. В.; наук. ред. В. А. Вергунов]. – Полтава : „Верстка”, 2005. – 180 с.
5. Алиева Л. В. Самоуправление – способ демократизации и гуманизации образовательной деятельности вуза / Л. В. Алиева // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – 2010. – № 2 (2). – С. 9–13.
6. Ананьїн В. О. Аксиологія як методологічне підґрунтя освіти ХХІ століття / Ананьїн В. О., Горлинський В. В. // Вісник. Збірник наукових статей Київського міжнародного університету. Серія : Педагогічні науки. – КиМУ, 2004. – Вип. 5. – С. 3–11.
7. Анеліна С. М. Теоретико-методичні основи формування культури професійного спілкування студентів вищих аграрних навчальних закладів : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04 / Анеліна Світлана Михайлівна. – Запоріжжя, 2007. – 423 с.
8. Анікіна Т. О. Патріотичне виховання майбутніх учителів музики засобами художнього краєзнавства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Т. О. Анікіна. – К., 1993. – 16 с.
9. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.
10. Аронов А. А. Растить патриотов / А. А. Аронов. – М. : ДОСААФ, 1988. – 103 с.
11. Аткина Ю. В. Гражданско-патриотическое воспитание [Электронный ресурс] / Ю. В. Аткина. – Режим доступу : http://atkinaj.ucoz.ru/index/grazhdansko_patrioticheskoe_vospitanie/0-6
12. Афанасьев А. О. Психологічні основи становлення військово-професійної відповідальності у курсантів НАПВУ: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 20.02.02 „Військова педагогіка та психологія” / О. А. Афанасьєв. – Хмельницький, 2000. – 18 с.
13. Афанасьєв Андрій. Проблеми формування ідеалів патріотичного виховання та ціннісних орієнтацій студентів на сучасному етапі / А. Афанасьєв, Н. Ішук // Рідна школа. – 2009. – № 12. – С. 18–21.
14. Афанасьєв А. О. Педагогічні основи військово-патріотичного виховання військовослужбовців строкової служби Збройних Сил України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 „Теорія і методика професійної освіти” / А. О. Афанасьєв. – К., 2005. – 20 с.
15. Афанасьєв А. О. Педагогічні основи військово-патріотичного виховання військовослужбовців строкової служби Збройних Сил України : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Афанасьєв Андрій Олександрович. – К., 2005. – 266 с.
16. Балабанова Л. М. Поиск активностей личности в аспекте психофизиологической концепции направленной регуляции деятельности в ситуации эксперимента / Л. М. Балабанова // Право і безпека. – 2004. – № 3. – С. 12–19.
17. Батышев С. Я. Профессиональная педагогика / С. Я. Батышев. – М. : Профессиональное образование, 1997. – 512 с.
18. Бахтин М. М. Парадоксы диалога / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1993. – 129 с.
19. Бентежний талант хлібороба: штрихи до портрета агроколога Семена Антонця / [укладачі : Самородов В. М., Поспелов С. В.; наук. ред. В. М. Самородов]. – Полтава : „Дивосвіт”, 2010. – 236 с.
20. Березюк О. С. Національний компонент в освітньо-виховних системах навчальних установ / О. С. Березюк. // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2005. – № 10. – С. 109–112.

21. Бех Іван. Виховання особистості:сходження до духовності / І. Д. Бех [та ін.] // Позакласний час. – 2009. – (№ 19/20). – С. 51–66.
22. Бех Іван. Національна ідея у виховному процесі школи: програмно-виховний контекст / І. Бех, К. Чорна // Шкільний світ. – 2008. – Грудень (№ 45). – С. 1–37.
23. Бех Іван. Особистість та фактори її морально-етичного виховання / І. Д. Бех та ін. // Позакласний час. – 2009. – (№ 23/24). – С. 25–40.
24. Бех Іван. Психологічні механізми сходження особистості до духовних цінностей / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2011. – № 2. – С. 37–44.
25. Бех І. Д. Психолого-педагогічні умови формування у молоді громадянськості / І. Д. Бех // Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства : зб. наук. статей : за матеріалами Всеукр. наук.-практ. семінару / М. П. Лукашевич та ін. (ред.). – Черкаси, 1998. – С. 23–27.
26. Бех І. Д. Цінності як ядро особистості / І. Д. Бех // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / ред. О. В. Сухомлинська. – К., 1997. – С. 8–11.
27. Бичко А. К. Класична доба української філософії / А. К. Бичко // Філософія. Курс лекцій. – К. : Либідь, 1994. – С. 230–252.
28. Білас Л. М. Виховання національної самосвідомості старшокласників у процесі вивчення іноземної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / Л. М. Білас. – К., 2005. – 20 с.
29. Богатырев К. А. К вопросу о критериях оценки эффективности профессиональной подготовки кадров для агропромышленного комплекса / К. А. Богатырев // Науковий вісник ПДПУ ім. К. Д. Ушинського : зб. наук. праць. – Одеса, 2001. – Вип. 12. – С. 134–139.
30. Бойко А. М. Концептуальні основи особистісно-соціального виховання / А. М. Бойко // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002 : зб. наук. пр. до 10-річчя АПН України АПН України : у 2 ч. – Харків : „ОВС”, 2002. – Ч. 1. – С. 116–133.
31. Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації (підготовка вчителя до формування виховуючих відносин з учнями) / А. М. Бойко. – К. : ІЗМН, 1996. – 232 с.
32. Бойко А. М. Суб'єкт-суб'єктні взаємини як цінності виховання / А. М. Бойко // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / ред. О. В. Сухомлинська. – К. : Вид-во АПН України, 1997. – С. 12–16.
33. Большая советская энциклопедия : в 30 т. – М. : Изд-во „Сов. энциклопедия”, 1975. – Т. 19. – 833 с.
34. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук : спец. 13.00.07 „Теорія та методика виховання” / В. В. Борисов. – Тернопіль, 2006. – 35 с.
35. Боришевский М. И. Развитие саморегуляции поведения школьников : автореф. дис. на соискание науч. степени доктора психол. наук : спец. 19.00.07 „Возрастная и педагогическая психология” / М. И. Боришевский. – К., 1992. – 48 с.
36. Боришевський М. Й. Громадянська спрямованість як міра соціальної відповідальності особистості / М. Й. Боришевський // Педагогічна і психологічна науки в Україні. – К. : Педагогічна думка, 2007. – Т. 3. – С. 93–102.
37. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості / М. Й. Боришевський // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / ред. О. В. Сухомлинська. – К. : Вид-во АПН України, 1997. – С. 21–25.
38. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість особистості: сутність та шляхи становлення / М. Й. Боришевський // Система виховання національної самосвідомості учнів загальноосвітньої школи. – К. : Райдуга, 1999. – С. 189–219.
39. Боришевський М. Й. Національна свідомість у громадянському становленні особистості / М. Й. Боришевський. – К. : СКО „Беркут”, 2000. – 63 с.
40. Бубнова С. С. Эффективность деятельности в зависимости от структуры профессионально важных качеств / С. С. Бубнова // Проблемы системогенеза деятельности : сб. науч. трудов / под ред. В. Д. Шадрикова. – Ярославль : Изд-во Ярославского ун-та, 1980. – С. 67–83.
41. Буева Л. П. Человек, культура и образование в кризисном социуме / Л. П. Буева // Alma mater. – 1997. – № 4. – С. 11–17.
42. Буркут І. Військові традиції і сучасність / І. Буркут. – Чернівці : Молодий буковинець, 1998. – 159 с.

43. В. В. Докучаєв і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / [уклад. : Самородов С. М., Кигим С.Л. ; наук. ред. К.М. Ситник]. – Полтава : „Верстка”, 2007. – 182 с.
44. В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / [уклад. : Самородов С. М., Кигим С.Л. ; наук. ред. К.М. Ситник]. – Полтава : „Полтавський літератор”, 2008. – 260 с.
45. Васютин Ю. С. Военно-патриотическое воспитание: теория и практика / Ю. С. Васютин. – М. : Мысль, 1984. – 172 с.
46. Васянович Г. П. Інтегративна сутність поняття „моральна культура педагога” / Г. П. Васянович // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1999. – № 1. – С. 45–56.
47. Васянович Г. П. Моральна культура педагога: поняття і реальність / Г. П. Васянович // Професійна освіта: педагогіка і психологія: українсько-польський щорічник / за ред. Т. Левовицького, І. Зязюна, І. Вільш, Н. Ничкало. – Ченстохова–Київ, 1999. – С. 401–415.
48. Васянович Г. П. Принцип громадянськості й патріотизму / Г. П. Васянович // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2005. – Випуск 24. – С. 8–11.
49. Велика історія України : у 2 т. – К., 1993. – Т. 2. – 397 с.
50. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.
51. Вербець В. В. Феноменологія формування морально-етичних цінностей студентської молоді / В. В. Вербець // Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. – Острогож, 2008. – Вип. 10. – С. 29–42.
52. Вернадский В. И. Страницы из истории почвоведения (Памяти В. В. Докучаева) / В. И. Вернадский // Труды по истории науки в России. – М. : Наука, 1988. – С. 268–285.
53. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – К. : Криниця, 1991. – 127 с.
54. Виноградов С. В. Діяльність патріотичних сил по антифашистському вихованню населення окупованої території України (1941–1945) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / С. В. Виноградов. – К., 1994. – 25 с.
55. Вишневський О. Ще раз про народження громадянина. Національність і громадянськість у сучасному українському вихованні / О. Вишневський // Освіта. – 2002. – 13 лютого. – С. 6–7.
56. Вишневський О. І. Система вартостей і стратегія виховання / О. Вишневський // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / ред. О. В. Сухомлинська. – К. : Вид-во АПН України, 1997. – С. 35–39.
57. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / [за заг. ред. Кузьмука О. І.]. – К. : „Ін Юре”, 2001. – 448 с.
58. Вітвицька С. С. Організація виховного процесу у вищому навчальному закладі / С. С. Вітвицька // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2005. – Вип. 24. – С. 44–48.
59. Вознюк О. В. Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегративний підхід : [монографія] / О. В. Вознюк, О. А. Дубасенюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 684 с.
60. Выготский Л. С. Воображение и творчество в школьном возрасте / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1956. – 519 с.
61. Выршиков А. Н. Военно-патриотическое воспитание школьников: теория и практика / А. Н. Выршиков. – М. : Педагогика, 1990. – 148 с.
62. Гаврилюк В. Ю. Клуби старшокласників як суспільні інституції формування життєвої компетентності та творчої активності учнівської молоді / В. Ю. Гаврилюк // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2005. – Вип. 24. – С. 157–160.
63. Галеева А. П. Організаційно-педагогічні умови виховної діяльності у вищому аграрному навчальному закладі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / А. П. Галеева. – Дрогобич, 2009. – 19 с.
64. Гевко О. І. Національно-патріотичне виховання студентів вищих педагогічних закладів засобами декоративно-ужиткового мистецтва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / О. І. Гевко. – Київ, 2003. – 26 с.
65. Герасимчук В. І. Патріотичне виховання студентів молоді в українських і польських вищих закладах освіти / Порівняльний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед.

- наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / В. І. Герасимчук. – К., 1998. – 17 с.
66. Гербарт И. Избранные педагогические сочинения / И. Гербарт ; ред., пер. и прим. проф. Г. П. Вейсберга ; введ. статья Н. К. Баумана и проф. Г. П. Вейсберга. – М. : Учпедгиз, 1940. – Т. I. – 292 с.
67. Гнатюк В. М. Управління системою національного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів / В. М. Гнатюк. – К. : „Сталь”, 2001. – 300 с.
68. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.
69. Гончаренко С. У. Методика як наука / С. У. Гончаренко. – Хмельницький : Вид-во ХГПҚ, 2000. – 30 с.
70. Гримак Л. П. Неотложная аутопсихотерапия / Л. П. Гримак // Прикладная психология. – 1999. – № 6. – С. 85–91.
71. Грушевський Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть? / Михайло Грушевський. – К. : Т-во „Знання” України, 1991. – 240 с.
72. Грушевський М. Про українську мову і школу / М. Грушевський. – К. : Веселка, 1991. – 46 с.
73. Грушко И. М. Основы научных исследований / И. М. Грушко, В. М. Сиденко. – Харьков, 1983. – 50 с.
74. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М. : Русский язык, 1980. – Т. 3. – 555 с.
75. Даценко О. М. Військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність (березень 1917–1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 „Військова історія” / О. М. Даценко. – К., 2002. – 18 с.
76. Демидюк Д. Націоналізм як вища форма національної свідомості / Д. Демидюк // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 25–27.
77. Демчук В. Національна система виховання / В. Демчук // Рідна школа. – 1997. – № 2. – С. 25–27.
78. Державна національна програма „Освіта”. Україна ХХІ століття. – К. : Райдуга, 1994 – 62 с.
79. Дзеверін О. Г. Педагогічні ідеї Сковороди / О. Г. Дзеверін. – К. : Вища школа, 1972. – 246 с.
80. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения / А. Дистервег. – М., 1956. – 374 с.
81. Духнович О. В. Вибрані твори / О. В. Духнович ; Д. М. Федан (упоряд.). – Ужгород : ВАТ „Видавництво „Закарпаття”, 2003. – 566 с.
82. Дядченко Олена. Училищний музей: виховання патріотизму / О. Дядченко // Професійно-технічна освіта. – 2010. – № 1. – С. 41–43.
83. Емузова Н. Г. Современные подходы к проблеме воспитания / Н. Г. Емузова // Актуальные проблемы воспитания личности в современных условиях : сб. науч. докладов и сообщений республ. научно-практ. конф. – Нальчик : Изд-во Кабардино-Балкарского ун-та, 2000. – С. 15–22.
84. Енилин И. М. Военно-патриотическое воспитание в армейских условиях и его роль в формировании воина-гражданина : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.02 „История философии” / И. М. Енилин. – К., 1977. – 24 с.
85. Енциклопедія освіти / [Академія пед. наук України / гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
86. Живора С. М. Аграрна реформа в Україні (1991–2001 роки) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Живора Станіслав Михайлович. – К., 2002. – 232 с.
87. Завалевський Ю. Проблеми соціально-громадянського виховання особистості / Ю. Завалевський // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 4. – С. 55–64.
88. Закон України „Про освіту”. – К. : Генеза, 1996. – 36 с.
89. Зязюн І. А. Краса педагогічної дії : навч. посіб. / І. А. Зязюн, Г. М. Сагач. – К. : Укр.-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.
90. Зязюн І. А. Молодь напередодні ХХІ століття / І. А. Зязюн // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / ред. О. В. Сухомлинська. – К. : Вид-во АПН України, 1997. – С. 43–47.

91. Зязюн І. А. Мотивації і мотиви людської поведінки / І. А. Зязюн // Початкова школа. – 1994. – № 6. – С. 6–9.
92. Іванюта С. М. Управління трудовими ресурсами за багатокладної економіки в АПК (на матеріалах Полтавської області) : дис. ... канд. екон. наук : 08.06.02 / Іванюта Світлана Миколаївна. – К., 2001. – 198 с.
93. Ігнатенко П. Громадянське виховання учнів в умовах українського державотворення : посібник для вчителів (книжка в журналі) / Ігнатенко П., Косарева Н., Поплужний В. // Рідна школа. – 1996. – № 5. – С. 31–50.
94. Ігнатенко П. Р. Виховання громадянина: Психолого-педагогічний і народознавчий аспекти : навч.-метод. посіб. / Ігнатенко П. Р., Поплужний В. Л., Косарева Н. І., Крицька Л. В. – К. : Інститут змісту і методів навчання, 1997. – 252 с.
95. Ігнатенко С. А. Виховання громадянськості студентської молоді : [метод. посібник] / С. А. Ігнатенко. – Херсон : Айлант, 2008. – 103 с.
96. Історія Українського війська : у 2 т. – К., 1993. – Т. 1. – 545 с.
97. Калугин Н. И. Профессиональная ориентация учащихся / Н. И. Калугин, А. Д. Сазонов, В. Д. Самоненко. – М. : Просвещение, 1983. – 19 с.
98. Кампанелла Т. Город Солнца: О наилучшем государстве / Т. Кампанелла. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 228 с.
99. Каюков В. І. Патріотичне виховання учнів загальноосвітньої школи на героїчних традиціях українського народу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / В. І. Каюков. – Івано-Франківськ, 1998. – 17 с.
100. Киричук О. В. Аксиологічні проєкції духовності / О. В. Киричук, З. С. Карпенко // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / ред. О. В. Сухомлинська. – К., 1997. – С. 50–52.
101. Киричук О. В. Концепція виховання підростаючих поколінь суверенної України / О. В. Киричук // Радянська школа. – 1991. – № 5. – С. 33–40.
102. Киричук О. В. Психологічне забезпечення системи громадянського виховання студентської молоді / О. В. Киричук // Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства : зб. наук. ст. [за мат. Всеукр. наук.-практ. сем.] / М. П. Лукашевич та ін. (ред.). – Черкаси, 1998. – С. 14–23.
103. Кіндрат В. К. Проблема патріотичного виховання підлітків у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / В. К. Кіндрат. – К., 1998. – 18 с.
104. Коваль В. О. Патріотичне виховання учнів під час вивчення літератури в старших класах загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Коваль Валентина Олександрівна. – К., 1999. – 191 с.
105. Козацькі традиції Полтавщини: імена – пам'ятники – події – легенди : [навч.-метод. посіб. / автори-упоряд. : П. І. Матвієнко, Н. І. Білик]. – Полтава : АСМІ, 2008. – 248 с.
106. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : [монографія] / О. М. Кокун. – К. : Міленіум, 2004. – 265 с.
107. Кондратюк А. П. Педагогические основы и организация воспитательной работы в средних специальных учебных заведениях : учебно-метод. пособие / Кондратюк А. П., Корнилов Б. С. – М. : Вища школа, 1979. – 175 с.
108. Кондратюк О. П. Моральне виховання учнів / О. П. Кондратюк. – К. : Т-во для поширення політ. і наук. знань Укр. РСР, 1961. – 47 с.
109. Конжиев Н. М. Система военно-патриотического воспитания в общеобразовательной школе / Н. М. Конжиев. – М. : Педагогика, 1986. – 144 с.
110. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: педагогічні концепції. – К. : Школяр, 1997. – 148 с.
111. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Інформаційний збірник Міносвіти України. – 1996. – № 3. – С. 2–14.
112. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Педагогічна газета. – 2000. – червень : № 6 (72). – 6 с.
113. Концепція національного виховання (Схвалена Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти 30 червня 1994 р.) // Рідна школа. – 1995. – № 6. – С. 18–25.
114. Концепція національного виховання // Освіта. – 1996. – 7 серп. (№ 41). – С. 2–7.

115. Концепція Національної програми інформатизації України // Офіційний вісник України. – 1998. – № 10. – С. 376.
116. Корнев М. Н. Соціальна психологія / М. Н. Корнев, А. Б. Коваленко. – К., 1995. – 304 с.
117. Косарева Н. І. Особливості громадянського виховання студентської молоді / Н. І. Косарева // Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства : зб. наук. ст. [за мат. Всеукр. наук.-практ. сем.] / М. П. Лукашевич та ін. (ред.). – Черкаси, 1998. – С. 36–42.
118. Косодій Р. П. Соціально-економічні аспекти розвитку трудових ресурсів у аграрній сфері : дис. ... канд. екон. наук : 08.07.02 / Косодій Роман Петрович. – Суми, 2002. – 217 с.
119. Костомаров М. І. Історія України в життєописах визначних її діячів / М. І. Костомаров. – К. : Україна, 1991. – 493 с.
120. Костомаров М. І. Книга биття українського народу / М. І. Костомаров. – Нью-Йорк : Наша Батьківщина, 1967. – 30 с.
121. Костомаров М. І. Книги буття Українського народу / М. І. Костомаров // Кирило-Мефодіївське товариство : у 3-х томах. – К. : Вид. АН України, 1990. – Т. 1. – С. 256–280.
122. Кострач В. В. Формування професійних умінь майбутніх офіцерів-психологів у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Кострач Віталій Вячеславович. – Київ, 2008. – 276 с.
123. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк ; під ред. Л. Н. Проколієнко. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.
124. Красильник Ю. С. Патріотичне виховання військовослужбовців Збройних Сил України засобами української етнопедагогіки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 „Теорія і методика професійної освіти” / Ю. С. Красильник. – Київ, 2002. – 20 с.
125. Красильник Ю. С. Шляхи впровадження результатів наукових досліджень проблем патріотичного виховання курсантів (слухачів) ВВНЗ / Ю. С. Красильник // Гуманітарний вісник ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” : наук.-теорет. зб. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – С. 263–265.
126. Кратохвил М. В. Жизнь Яна Амоса Коменского / М. В. Кратохвил. – М. : Просвещение, 1991. – 189 с.
127. Кремень В. Г. Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення : [монографія] / Кремень В. Г., Бінько І. Ф., Головащенко С. І. – К. : МАУП, 1998. – 92 с.
128. Кримський А. Ю. Повістки та ескізи з українського життя: (1890–1894) / А. Ю. Кримський. – К., 1919. – 146 с.
129. Крупник А. А. Патриотизм в системе гражданских ценностей общества и его формирование в воинской среде : дис. ... канд. филос. наук / А. А. Крупник. – М. : Военный университет, 1995. – 178 с.
130. Крысько В. Г. Социальная психология : словарь-справочник / В. Г. Крысько. – Мн. : АСТ, 2001. – 688 с.
131. Крысько В. Г. Этническая психология : учеб. пособие. Серия : Высшее профессиональное образование / В. Г. Крысько. – М. : Академия, 2008. – 320 с.
132. Кузьмина Н. В. Предмет и методы исследования проблемы вузовской педагогики / Н. В. Кузьмина // Материалы IV пленума научно-методического совета по педагогике высшей школы. – Л. : Изд. ЛГУ, 1969. – С. 42–48.
133. Куліш П. О. Записний лист до української інтелігенції / П. О. Куліш // Хуторна поезія. – К. : Либідь, 1991. – С. 98–101.
134. Куценко В. І. Фахова освіта в Україні та її трансформування в умовах переходу до ринкових відносин / В. І. Куценко [та ін.]. – Х. : Акта, 1996. – 386 с.
135. Левківський М. В. Історія педагогіки : підручник / М. В. Левківський. – [вид. 2-е, доп.]. – К. : Центр навч. літ-ри, 2005. – 370 с.
136. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М., 1975. – 304 с.
137. Лисак Світлана / Громадянське виховання учнів / С. Лисак, Т. Думанська // Директор школи. – 2011. – № 27/28. – С. 33–39.
138. Лихачев Б. Т. Педагогіка / Б. Т. Лихачев. – М. : Прометей, 1993. – 374 с.
139. Літопис руський. – К. : Дніпро, 1989. – 685 с.
140. Локк Дж. Мысли о воспитании / Локк Дж. // Педагогические сочинения. – М. :

Учпедгиз, 1939. – С. 72–221.

141. Ломакіна Галина. Актуалізація виховних завдань у контексті системи національного виховання / Г. Ломакіна // Сучасна школа України. Шкільний світ. – 2011. – Січень (№ 1). – С. 75–77.

142. Лузан П. Г. Системний підхід до формування навчально-пізнавальної активності студентів вищих аграрних навчальних закладів / П. Г. Лузан // Теоретичні питання освіти та виховання : зб. наук. праць. – К. : Вид. центр КДЛУ, 2000. – № 13. – С. 84.

143. Лукашевич М. П. Гуманітарна освіта і виховання – важливі чинники формування особистості / М. П. Лукашевич // Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства : зб. наук. ст. [за мат. Всеукр. наук.-практ. сем.]. – Черкаси, 1998. – С. 7–14.

144. Лутовинов В. И. В патриотизме молодежи – будущее России / В. И. Лутовинов. – М., 1999. – 234 с.

145. Лутовинов В. И. Патриотизм и его формирование в обществе и вооруженных силах / В. И. Лутовинов // Военная мысль. – 1999. – № 4. – С. 62–71.

146. Лутовинов В. И. Российский патриотизм: история и современность / В. И. Лутовинов // Журнал теории и практики Евразийства. – 2003. – № 17. – С. 34–43.

147. Макаренко А. С. Лекції про виховання дітей / А. С. Макаренко // Твори : в 7 томах. – К. : Рад. шк., 1954. – Т. 4. – 396 с.

148. Макаренко А. С. Методика виховної роботи / А. С. Макаренко. – К. : Рад. школа, 1990. – 366 с.

149. Макаренко А. С. Педагогические сочинения : в 8 т. / А. С. Макаренко ; редкол. М. И. Кондаков (гл. ред.) и др. / АПН СССР. – М. : Педагогика, 1986. – Т. 7. – 575 с.

150. Максимов С. Д. Современное состояние генетических исследований в психологии / С. Д. Максимов // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 6. – С. 3–10.

151. Мартинюк І. В. Національне виховання: теорія і методологія : метод. посібник / І. В. Мартинюк. – К. : ІСДО, 1995. – 160 с.

152. Мельник Т. В. Підготовка майбутніх учителів біології до патріотичного виховання учнів у школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „Теорія та методика виховання” / Т. В. Мельник. – Івано-Франківськ, 1997. – 17 с.

153. Методика обучения студентов управлению своим психофизиологическим состоянием с помощью технических средств : учеб. пособ. / А. И. Киселев, Э. И. Борисов, Ф. Я. Верховский, А. Н. Лебяжьев. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2001. – 21 с.

154. Михайлова Л. І. Формування та розвиток трудових ресурсів як складової капіталу АПК : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук : спец. 08.07.02 „Економіка сільського господарства і АПК” / Л. І. Михайлова. – Суми, 2004. – 38 с.

155. Мішкурова В. Ф. Патріотичне виховання як складова морально-духовного становлення особистості / В. Ф. Мішкурова, Ю. Г. Федорова // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Київ, 2002. – Кн. І. – С. 127–130.

156. Моисеев Н. Н. Экология, нравственность и политика / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1989. – № 5. – С. 3–5.

157. Мор Т. Утопия / Т. Мор. – М. : Наука, 1978. – 415 с.

158. Моргун Ф. Т. Перепаханные поколения : в 2-х книгах / Ф. Т. Моргун. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – Полатва : Полтавский литератор, 2001. – Книга первая : Крестьянин – Мировая Душа. – 320 с.

159. Москалець Н. П. Психологічне обґрунтування національної школи / Н. П. Москалець // Рідна школа. – 1994. – № 11. – С. 31.

160. Москальова Л. Етичні основи соціально-педагогічної діяльності у вищих навчальних закладах України / Л. Москальова // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка 2007. – Випуск XV–XVI. Частина 2 : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. „Сучасні тенденції розвитку освіти в Україні та за кордоном” / Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов., 8–9 листопада 2007 р. – Івано-Франківськ : Вид.-дизайн. відділ ЦІТ Прикарпатського нац. ун-ту., 2007. – С. 182–192.

161. Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко; за ред. В. Д. Конашевича. – К. : Пошуково-вид. агентство „Книга пам'яті України”, 1996. – 568 с.

162. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. Проект. – К.: Шкільний світ, 2001. – 16 с.
163. Національна програма патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства // Офіційний вісник України. Щотижневий збірник актів законодавства. – 1999. – № 37. – С. 33–46.
164. Нефедова Н. А. Воспитательный потенциал студенческого самоуправления вуза / Н. А. Нефедова // Вектор науки Тольяттинского Государственного Университета. – 2010. – № 2 (2). – С. 88–91.
165. Никандров Н. Д. Ценности как основа целей воспитания / Н. Д. Никандров // Педагогика. – 1998. – № 3. – С. 3–10.
166. Ничкало Н. Г. Теоретико-методологічні проблеми і перспективи розвитку досліджень з неперервної професійної освіти / Н. Г. Ничкало // Неперервна професійна освіта: теорія і практика : зб. наук. праць : у двох частинах / за ред. І. А. Зязюна та Н. Г. Ничкало. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 35–41.
167. Ніколаєнко С. М. Стратегія розвитку освіти України: початок XXI століття / С. М. Ніколаєнко. – К.: Знання, 2006. – 253 с.
168. Новий тлумачний словник української мови. У 4 томах / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К.: Аконтіт, 1999. – Т. 3. – С. 223.
169. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. – К.: Чоколов, 1918. – 272 с.
170. Олещук В. В. Підготовка студентів факультетів фізичної культури до військово-патріотичного виховання учнів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. виховання і спорту : спец. 24.00.02 „Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення” / В. В. Олещук. – Луцьк, 1999. – 20 с.
171. Олійник О. І. Формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі фахової підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / О. І. Олійник. – Луганськ, 2007. – 20 с.
172. Онищук П. В. Педагогічні засади технології формування патріотичних рис в учнів шкіл, гімназій, ліцеїв : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Онищук Петро Васильович. – Луцьк, 1996. – 162 с.
173. Онопрієнко О. М. Патріотичне виховання майбутніх учителів фізичної культури у позааудиторній діяльності педагогічних університетів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / О. М. Онопрієнко. – Луганськ, 2011. – 20 с.
174. Орлов В. Ф. Професійне становлення майбутніх учителів мистецьких дисциплін: теорія і технологія : [монографія] / В. Ф. Орлов ; за заг. ред. І. А. Зязюна. – К.: Наукова думка, 2003. – 262 с.
175. Основи національного виховання: Концептуальні положення : в 2-х ч. / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук. – К.: Інформ.-вид. центр „Київ”, 1993. – Ч. 1. – 152 с.
176. Основи патріотичного виховання учнів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишились без піклування батьків, у позаурочний час : [метод. рекомен.] – К.: Інститут педагогіки АПН України, 1997. – 18 с.
177. П'янковський Г. В. Педагогічна оцінка ефективності військово-патріотичного виховання допризовників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Г. В. П'янковський. – К., 1997. – 17 с.
178. Павленко М. С. Патріотичне виховання молодших школярів на матеріалах творчості Павла Тичини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „Теорія і методика виховання” / М. С. Павленко. – Умань, 2001. – 20 с.
179. Патриотическое сознание: сущность и формирование / А. С. Миловидов, П. Е. Сапегин, А. Л. Симанов и др. – Новосибирск : Наука, 1985. – 252 с.
180. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии : учеб. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений / [С. А. Смирнов, И. Б. Котова, Е. Н. Шиянов и др.; под ред. С. А. Смирнова]. – [5-е изд., стер.]. – М.: Издательский центр „Академия”, 2004. – 512 с.
181. Песталоцци И. Г. Избранные педагогические произведения : в 3-х т. / И. Г. Песталоцци. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1965. – Т. 3. – 398 с.
182. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В. А. Петровский. – Ростов-на-Дону : Изд-во „Феникс”, 1996. – 512 с.

183. Петронговський Р. Р. Формування патріотизму старшокласників у позанавчальній виховній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 „Теорія та методика виховання” / Р. Р. Петронговський. – К., 2002. – 21 с.
184. Петронговський Р. Р. Формування патріотизму старшокласників у позанавчальній виховній діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Петронговський Роман Рафаїлович. – К., 2002. – 254 с.
185. Петрушенко В. Л. Етика та естетика [Текст] : навч. посібн. / В. Л. Петрушенко та ін. – Львів : Вид-во Національного університету „Львівська політехніка”, 2008. – 180 с.
186. Підборський Ю. Г. Педагогічні умови використання українських народних традицій у моральному вихованні учнів 5-9 класів шкіл-інтернатів у позаурочний час : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Підборський Юрій Григорович. – К., 1996. – 190 с.
187. Підласий І. Реалії сучасного українського виховання / І. Підласий // Рідна школа. – 1999. – № 12. – С. 3-12.
188. Пічуріна-Шумейко Л. Громадянське виховання підлітків як соціально-педагогічна проблема / Л. Пічуріна-Шумейко // Рідна школа. – 2001. – № 4. – С. 6-10.
189. Платон и его эпоха. – М. : Наука, 1979. – 318 с.
190. Плутарх. Избранные жизнеописания : в 2 т. / Плутарх. – М. : Правда, 1987. – Т. 1. – 590 с.
191. Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю. П. Поваренков. – М. : УРАО, 2002. – 160 с.
192. Політологія [текст] : підручник / [за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка]. – К. : Академія, 2010. – 568 с.
193. Полозенко О. В. Організаційно-методичні умови удосконалення педагогічної діяльності викладача вищого аграрного навчального закладу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 „Теорія та методика професійної освіти” / О. В. Полозенко. – Тернопіль, 2003. – 19 с.
194. Поучение князя Вл. Мономаха // Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства 16-17 вв. – М. : Педагогика, 1985. – С. 164-170.
195. Практическая психодиагностика. Методика и тесты : учебное пособие / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Издательский дом „Бахрам-М”, 2002. – 672 с.
196. Предотвратить распад России! // Национальная безопасность и геополитика России. – 2002. – № 12. – С. 88.
197. Про становлення молоді в Україні (Щорічна доповідь президенту). Український Інститут соціальних досліджень. Центр „Соціальний моніторинг”. – К., 1998.
198. Про що свідчать результати соціологічного дослідження // Право України. – 1994. – № 1-2. – С. 20-22.
199. Прокоф'єва М. Ю. Інтеграція навчальної і виховної роботи у вузі як чинник успішної соціалізації студентської молоді / М. Ю. Прокоф'єва // Вісник Житомирського державного університету Імені Івана Франка. – 2005. – № 24. – С. 202-205.
200. Професійно-педагогічна освіта : сучасні концептуальні моделі та тенденції розвитку : [монографія] / [авт. кол. : О. А. Дубасенюк, О. Є. Антонова, С. С. Вітвицька та ін.] ; за заг. ред. проф. О. А. Дубасенюк. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 322 с.
201. Психология развивающейся личности / [под ред. А. В. Петровского]. – М. : Педагогика, 1987. – 240 с.
202. Рабле Ф. Гаргантюа и Пантагрюэль / Ф. Рабле. – Л. : Детская литература, 1987. – 190 с.
203. Радзиховский В. П. Повышение эффективности военно-патриотического воспитания учащихся в военно-патриотических объединениях (на материалах ВПО при военных учебных заведениях) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Радзиховский В. П. – К., 1986. – 228 с.
204. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособ. / Д. Я. Райгородский. – Самара : Изд. дом „БАХРАМ”, 1998. – 672 с.
205. Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи / Ю. І. Римаренко. – К. : Юрінком, 1998. – 272 с.
206. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн – СПб. : ЗАО „Издательство Питер”, 1999. – 720 с.
207. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України / С. Рудницький. – Львів : Світ,

1994. – 413 с.

208. Рудов Б. А. Адаптація курсантів молодших курсів до навчання у вищому військовому навчальному закладі : дис. ... канд. пед. наук : 20.02.02 / Рудов Борис Анатолійович. – Хмельницький, 2002. – 202 с.

209. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори / С. Ф. Русова. – К. : Освіта, 1996. – 304 с.

210. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения : в 2 т. / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Правда, 1961. – Т. 1. – 703 с.

211. Ряшко В. І. / Національно-патріотичне виховання курсантів і студентів ВНЗ МВС у процесі викладання соціально-гуманітарних наук / В. І. Ряшко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1(1). – С. 181–191.

212. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 / Савчин Мирослав Васильович. – К., 1997. – 447 с.

213. Сапегин П. Е. Сущность патриотического сознания и основы его формирования : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.02 „Теория научного социализма и коммунизма” / П. Е. Сапегин. – Новосибирск, 1981. – 19 с.

214. Сверстюк Є. Блудні сини України / Є. Сверстюк. – К., 1993. – 256 с.

215. Світлична В. В. Історія України [Текст] : навч. посібн. / В. В. Світлична. – [4-е вид.]. – К. : Каравела, 2009. – 400 с.

216. Семенов С. С. Релігія і армія (соціально-філософський аналіз взаємовідносин) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Семенов С. С. – Харків, 2004. – 205 с.

217. Семиченко В. А. Психология эмоций / В. А. Семиченко. – Луганск : НПФ „Осирис”, 1996. – 68 с.

218. Сидорук Д. Г. Формування патріотизму військових моряків радянського флоту: Теорія і практика (1917–1945 рр.) : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.02 / Сидорук Дмитро Григорович. – К., 1994. – 400 с.

219. Ситник П. К. Громадянське суспільство і держава: особливості їх взаємодії / П. К. Ситник // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4. – С. 57–60.

220. Ситник П. К. Моральні засади трансформаційних процесів в Україні / П. К. Ситник // Стратегія розвитку України: теорія і практика / за ред. О. С. Власюка. – К. : НІСД, 2002. – С. 134–146.

221. Сковорода Г. Благодарный Еродий / Г. Сковорода // Твори в 2-х т. – К. : Вид. АН УРСР, 1961. – Т. 1. – 639 с.

222. Сліпченко Світлана. Діагностування громадянських цінностей як передумова компетентного моделювання процесу їх формування / С. Сліпченко // Рідна школа. – 2009. – № 1. – С. 28–31.

223. Словник іншомовних слів / [за ред. О. С. Мельничука]. – К., 1977. – 442 с.

224. Советский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1986. – 1599 с.

225. Соловей В. Современный русский национализм: идейно-политическая классификация / В. Соловей // Общественные науки и современность. – 1992. – № 2. – С. 118–124.

226. Софія Русова і Галичина : збірник статей і матеріалів. – Івано-Франківськ : ВІК, 1996. – 126 с.

227. Социология: Энциклопедия / [сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – (Мир энциклопедий).

228. Спиваковская Л. С. Профилактика детских неврозов: комплексная психологическая коррекция / Л. С. Спиваковская. – М. : Изд. МГУ, 1988. – 198 с.

229. Стасюк І. М. Український національно-патріотичний рух в УРСР 1950–1980 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / І. М. Стасюк. – Львів, 2002. – 18 с.

230. Стьопіна О. Г. Виховання патріотизму у студентської молоді засобами мистецтва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07. „Теорія і методика виховання” / О. Г. Стьопіна. – Луганськ, 2007. – 23 с.

231. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ / Ю. П. Сурмин. – К. : МАУП, 2003. – 368 с.

232. Сухомлинський В. О. Моральні заповіді дитинства і юності / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1966. – 152 с.

233. Сухомлинська Ольга. В. О. Сухомлинський і моральне виховання: трансформація педагогічних цінностей / О. Сухомлинська // Рідна школа. – 2010. – № 3. – С. 3–7.
234. Сухомлинська Ольга. Програма національного виховання в умовах модернізації них змін / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2010. – № 4. – С. 4–8.
235. Сухомлинська О. В. Ночами людина повинна вrostати в землю, але очі її хай оглядають весь світ / О. В. Сухомлинська // Відродження. – 1994. – № 3–4. – С. 6–8.
236. Сухомлинська О. В. Цінності в історії розвитку школи в Україні / О. В. Сухомлинська // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / ред. О. В. Сухомлинська. – К., 1997. – С. 3–8.
237. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 3. – 670 с.
238. Сухомлинський В. О. Формування комуністичних переконань молодого покоління / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : у 5 т. – К., 1976. – Т. 2. – С. 13–149.
239. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори в 5-ти томах / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. Школа, 1976. – Т. 2. – С. 149–418.
240. Тепла О. М. Формування гуманістичних цінностей у студентів аграрних вищих навчальних закладів у позааудиторній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. : спец. 13.00.07 „Теорія та методика виховання” / О. М. Тепла. – К., 2008. – 20 с.
241. Тернопільська В. І. Психологія для старшокласників (від самопізнання до соціальної відповідальності) : навч. посіб. / В. І. Тернопільська ; за ред. проф. М. В. Левківського. – Київ : Вид. учб. літ., 2003. – 229 с.
242. Титко Галина. Учнівське самоврядування у професійному ліцеї / Г. Титко // Професійно-технічна освіта. – 2009. – № 1. – С. 20–22.
243. Томчук М. І. Психологічні основи військово-патріотичного виховання учнів : [монографія] / Томчук М. І., Шевченко В. В. – Миколаїв : МФ НаУКМА, 1999. – 124 с.
244. Томчук М. І. Соціально-психологічні проблеми готовності учнів до служби у Збройних Силах України : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 / Томчук М. І. – К., 1996. – 420 с.
245. Трансформация личности: нейролингвистическое программирование / Анализ и комментарии О. Ксендзюк. – Одесса : Хаджибей, 1995. – 352 с.
246. Тюска В. Б. Аспекти громадянського виховання у підліткових клубах / В. Б. Тюска // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Київ, 2002. – Кн. II. – С. 116–125.
247. Тюшкевич С. А. Военная наука и безопасность России / С. А. Тюшкевич // Военная мысль. – 2001. – № 2. – С. 51–58.
248. Усманов В. В. Культура – духовність – патріотизм : избр. выст., статьи, почерки / В. В. Усманов. – Челябинск, 1999. – 191 с.
249. Уткін О. І. Осягаючи велич і гідність Батьківщини. Духовні цінності у життєдіяльності війська України / О. І. Уткін // Віче. – 2002. – № 2. – С. 31–36.
250. Ушинский К. Д. Собрание починений : в 11-и т. / К. Д. Ушинский. – М.-Л. : Изд-во АПН РСФСР, 1949. – Т. 2. – 656 с.
251. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2 т. / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1. – 488 с.
252. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання / К. Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори : в 2 т. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1. – С. 192–471.
253. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні / К. Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори : в 2 т. – К. : Рад. школа, 1983. – Т. 1. – С. 43–103.
254. Фарфоровский В. П. Военно-патриотическое воспитание школьников (во внеурочное время) : пособ. для учителей / В. П. Фарфоровский. – М. : Просвещение, 1981. – 129 с.
255. Федорченко В. К. Основні параметри сучасної концепції виховання студентської молоді / В. К. Федорченко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Київ, 2002. – Кн. II. – С. 162–169.
256. Философский энциклопедический словарь / [гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев и др.]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
257. Філіпчук Г. Г. Громадянське суспільство: освіта, етнокультура, етнополітика / Г. Г. Філіпчук. – Чернівці : Зелена Буковина, 2002. – 488 с.
258. Філософія : навч. посіб. / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін. ; за ред.

І. Ф. Надольного. – К. : Вікар, 1999. – 624 с.

259. Флоровский Г. О патриотизме праведном и греховном. На путях / Г. Флоровский. – Геликон-Берлин, 1922. – Кн. 2. – 345 с.

260. Футулуйчук В. М. Військово-патріотичне виховання у Галицькій армії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 „Військова історія” / В. М. Футулуйчук. – Львів, 1999. – 19 с.

261. Хомич Л. О. / Взаємозв'язок процесів соціалізації і виховання особистості / Л. О. Хомич // Педагогічна і психологічна науки в Україні. – К. : Педагогічна думка, 2007. – Т. 5. – С. 350–356.

262. Храмова В. До проблеми української ментальності / Храмова В. // Українська душа. – К., 1992. – С. 3–36.

263. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики : учебное пособие / <http://lib.mgppu.ru/OpacUnicode/index.php?url=/auteurs/view//source:default> [сост. А. И. Пискунов]. – [2-е издание, переработанное]. – Москва : Просвещение, 1981. – 528 с.

264. Цицерон М. Т. Избранные сочинения / М. Т. Цицерон. – Х. : Фолио ; М. : АСТ, 2000. – 461 с.

265. Черниш Н. Й. Соціологія : підручник за рейтингово-модульною системою навчання [Текст] : підруч. / Н. Й. Черниш. – [5-те вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2009. – 468 с.

266. Чиж І. С. Інформаційний простір: як жити і діяти в ньому українській державі / І. С. Чиж // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4. – С. 156–165.

267. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К. : Обрій, 1992. – 230 с.

268. Чижевський Д. Український народний характер і світогляд / Д. Чижевський // Українознавство. – К. : Зодіак-Еко, 1994. – С. 208–212.

269. Чирков В. И. Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека / В. И. Чирков // Вопросы психологии. – 1996. – № 3. – С. 116–132.

270. Чорна К. Виховання моральності члена громадянського суспільства / К. Чорна // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Київ, 2002. – Кн. І. – С. 71–77.

271. Чорна К. І. Основні пріоритети у вихованні національної свідомості і громадянської культури старшокласників / К. І. Чорна // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 1. – С. 121–129.

272. Чорна К. І. Патріотизм – духовна цінність молодих громадян України / К. І. Чорна // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / за заг. ред. О. В. Сухомлинської, ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Скульського, упор. О. М. Павліченко. – К., 1997. – 224 с.

273. Черноус В. П. Формування творчих здібностей майбутніх учителів початкової школи в процесі вивчення предметів математичного циклу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Черноус Віра Петрівна. – Рівне, 2010. – 232 с.

274. Шабанов В. П. Упровадження форм і методів громадянської соціалізації студентів коледжу в позанавчальній діяльності / В. П. Шабанов // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – Луганськ : Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011. – № 1. – С. 27–31.

275. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека : учеб. пособие / В. Д. Шадриков. – М. : Логос, 1998. – 320 с.

276. Шевельова Ольга. Теоретичні основи громадянського виховання школярів / О. Шевельова // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – 2007. – Вип. 5(57). – С. 85–89.

277. Шевченко Т. Г. Твори в 9 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1979. – Т. 3. – 267 с.

278. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжів та козаків України або Малоросії / Ж.-Б. Шерер – К. : Український письменник, 1994. – 311 с.

279. Шинкарук В. І. Філософський словник / В. І. Шинкарук. – К. : Наукова думка, 1986. – 796 с.

280. Шовкун Л. М. Організаційно-педагогічні умови розвитку професійної компетентності викладачів вищих аграрних навчальних закладів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Шовкун Людмила Миколаївна. – Київ, 2008. – 197 с.

281. Шокало О. А. Українська традиційна святково-трудова обрядовість / О. А. Шокало // Українознавство. – К. : Зодіак-Еко, 1994. – С. 278–282.

282. Шусть В. В. Формування професійної відповідальності майбутніх спеціалістів у

вищому навчальному аграрному закладі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Шусть Василь Володимирович. – Київ, 2009. – 273 с.

283. Щуркова Н. Е. Прикладная педагогика воспитания : учеб. пособ. / Н. Е. Щуркова. – СПб. : Питер, 2005. – 366 с.

284. Этика гражданственности политическая культура педагога // Мишаткина Т. В. Педагогическая этика : учебн. пособ. / Т. В. Мишаткина. – Ростов н/Д. : Феникс ; Мн. : ТетраСистемс, 2004. – С. 88–122.

285. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків : у 3-х т. / Д. Яворницький. – К. : Україна, 1991. – Т. 1. – 340 с.

286. Aboud F. E. The development of ethnic self-identification and attitudes / Aboud F. E. // Children's ethnic socialization: Pluralism and development. – Newbury Park, 1987. – P. 32–55.

287. Bananji M. R. The Self in Social Context / Bananji M. R., Prentice D. A. // Annual Review of Psychology. – 1994. – Vol. 45. – P. 297–332.

288. Lumley M. A. Stress management through written emotional disclosure improves academic performance among college students with physical symptoms / Lumley M. A., Provenzano K. M. // Journal of Educational Psychology. – 2003. – Vol 95. – № 3. – P. 641–649.

289. Marcia J. Identity in adolescence / Marcia J. // Handbook of adolescent psychology. – N.Y., 1980. – P. 159–187.

290. Phinney J. S. Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research / Phinney J. S. // Psychological Bulletin. – 1990. – Vol. 108. – P. 499–514.

Для нотаток:

Науково-методичне видання

КОЛОДІЙ Олена Сергіївна

**ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ
У СТУДЕНТІВ АГРАРНИХ ВНЗ**

Навчально-методичний посібник

Надруковано з оригінал-макета автора

Підписано до друку 15.06.15. Формат 60х90/8. Папір офсетний.

Гарнітура Cambria. Друк різнографічний.

Ум. друк. арк. 9,5. Обл. вид. арк. 5,5. Наклад 100. Зам. 93.

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua